

Baisov Axmad

JAHON ADABIYOTI

DARSLIK

ZEBO PRINTS

Toshkent — 2026

UDK
KBK

Baisov Axmad. Jahon adabiyoti. Darslik. -T.: "ZEBO PRINTS", 2026. 120 b.

Mazkur darslik oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, jahon adabiyotining shakllanish bosqichlari, asosiy adabiy yo'nalishlari, mashhur namoyandalari hamda badiiy-estetik taraqqiyot jarayonlarini yoritishga bag'ishlangan. Darslikda qadimgi Sharq adabiyoti, antik yunon va Rim adabiyoti, o'rta asrlar adabiyoti, Uyg'onish davri, klassitsizm, romantizm, realizm, modernizm va zamonaviy jahon adabiyoti namunalarining o'ziga xos jihatlari tahlil qilingan.

Shuningdek, asarda jahon adabiyotining nazariy asoslari, qiyosiy adabiyotshunoslik masalalari, badiiy xronotop nazariyasi hamda Sharq va G'arb adabiy aloqalari keng yoritilgan. Har bir mavzu reja, tayanch tushunchalar, nazorat savollari va amaliy topshiriqlar asosida tizimli tashkil etilgan bo'lib, talabalarning mustaqil fikrlashi va tahliliy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Darslik filologiya, adabiyotshunoslik, pedagogika va gumanitar yo'nalish talabalari, magistrantlar hamda jahon adabiyotiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasi uchun tavsiya etiladi.

ISBN

© Baisov Axmad, 2026

© "Zebo prints", 2026

KIRISH

Ushbu darslik oliy ta'lim bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, jahon adabiyotining eng muhim davrlari, yo'nalishlari va namoyandalarini qamrab oladi. Darslik 20 mavzudan iborat bo'lib, qadimgi davrdan zamonaviy globallashuv davrigacha bo'lgan adabiy jarayonni izchil tarzda yoritadi.

Har bir mavzu uchta reja (bo'lim)dan iborat bo'lib, ularda mavzuning asosiy masalalari ketma-ket ko'rib chiqiladi. Har bir Mavzuning boshida mavzu rejasi va tayanch so'zlar berilgan bo'lib, ular o'quvchiga mavzuni tizimli o'rganishga yordam beradi. Har bir Mavzu oxirida nazorat savollari va amaliy topshiriqlar berilgan.

Darslikda qadimgi Sharq adabiyoti (Mesopotamiya, Misr, Hind), antik yunon va Rim adabiyoti, o'rta asr Yevropa va Sharq adabiyoti, Uyg'onish davri adabiyoti, klassitsizm, romantizm va realizm yo'nalishlari, badiiy xronotop nazariyasi, modernizm va ekzistensializm, XX asr Amerika va Yevropa adabiyoti, Osiyo va Afrika xalqlari adabiyoti, hamda jahon adabiyotida madaniyatlararo muloqot masalalari keng yoritilgan.

Darslik talabalarga jahon adabiy merosini chuqur o'rganish, turli xalqlar adabiyotlarini qiyosiy tahlil qilish,

badiiy asarlarni nazariy-ilmiy asosda tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Shuningdek, o'zbek klassik va zamonaviy adabiyotini jahon adabiyoti kontekstida tushunishga imkon yaratadi.

Muallif heyati o'zbek adabiyotshunoslik an'alariga tayanib, jahon miqyosidagi ilmiy yutuqlarni ham e'tiborga olgan holda ushbu darslikni tayyorladi. Darslik adabiyotshunoslik, filologiya va gumanitar yo'nalish talabalariga mo'ljallangan.

1-MAVZU. JAHON ADABIYOTIGA KIRISH: FAN PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

MAVZU REJASI

- 1. Jahon adabiyoti fanining predmeti va ilmiy asoslari
- 2. Jahon adabiyotini o'rganishning maqsad va vazifalari
- 3. Adabiyotshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod

TAYANCH SO'ZLAR

Jahon adabiyoti • Adabiyotshunoslik • Qiyosiy adabiyotshunoslik • Badiiy matn • Madaniy kontekst • Universal adabiy qonuniyatlar • Milliy adabiyot • Adabiy jarayon

1.1. Jahon adabiyoti fanining predmeti va ilmiy asoslari

Jahon adabiyoti — barcha xalqlar va millatlarning yozma hamda og'zaki ijod namunalarini o'z ichiga oladigan ulkan ma'naviy xazinedir. Ushbu fan insoniyatning turli geografik mintaqalarida, turli tarixiy davrlarda yaratilgan badiiy asarlarni o'rganadi, ularning o'zaro aloqalari, ta'sir va o'zaro boyitish jarayonlarini tahlil etadi.

Jahon adabiyoti fani o'z predmeti sifatida insoniyatning badiiy tafakkurini, so'z san'atining rivojlanish

qonuniyatlarini, turli xalqlar adabiyotlarining mushtarak va farqli tomonlarini o'rganadi. Bu fan nafaqat alohida asarlar yoki muayyan davrlar adabiyotini, balki butun insoniyat madaniyatining badiiy in'ikosini keng qamrovda tekshirib chiqadi.

Jahon adabiyotini o'rganishning ilmiy asoslarini quyidagi yo'nalishlar tashkil etadi: birinchidan, tarixiy adabiyotshunoslik — adabiyotning tarixiy rivojini ketma-ket o'rganish; ikkinchidan, nazariy adabiyotshunoslik — janr, uslub, badiiy usul masalalarini tadqiq etish; uchinchidan, qiyosiy adabiyotshunoslik — turli xalqlar adabiyotlarini solishtirish asosida umumiy qonuniyatlarni aniqlash.

Jahon adabiyoti fani XVIII–XIX asrlarda mustaqil fan sifatida shakllana boshladi. Iohann Wolfgang Gyotening "Jahon adabiyoti" (Weltliteratur) tushunchasi (1827) bu sohadagi ilk nazariy umumlashmalardan biri bo'lib, u milliy adabiyotlar o'rtasidagi muloqotni va universal insaniy qadriyatlarni e'tiborga olgan holda adabiyotni yaxlit tizim sifatida ko'rish zarurligini ta'kidladi.

Hozirgi davrda jahon adabiyoti fani o'z metodologiyasini yanada boyitdi. Postkolonial tanqid, gender tadqiqotlari, madaniyatlararo dialog nazariyalari, semiotika va gerbmenevtika usullari bu fanga yangi imkoniyatlar ochib

berdi. Sharq va G'arb adabiyotlarini teng huquqli pozitsiyadan o'rganish bugungi adabiyotshunoslikning muhim tamoyillaridan biriga aylandi.

Jahon adabiyoti fani insoniyat tomonidan yaratilgan badiiy merosni o'rganadigan muhim adabiyotshunoslik yo'nalishidir. Ushbu fan turli xalqlar va millatlarning og'zaki hamda yozma adabiy namunalarini, ularning tarixiy taraqqiyotini, o'zaro aloqalari va ta'sir jarayonlarini tadqiq etadi. Jahon adabiyoti fanining predmeti insonning badiiy tafakkuri, adabiy jarayonlar, turli davr va xalqlarga mansub asarlarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari hisoblanadi. Bu fan orqali insoniyatning ma'naviy hayoti, dunyoqarashi, estetik qarashlari va madaniy taraqqiyoti aks ettiriladi.

Jahon adabiyoti fanining asosiy maqsadi turli xalqlar adabiyotidagi umumiy va milliy xususiyatlarni aniqlash, adabiy jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish hamda jahon madaniyatining yaxlit manzarasini yaratishdan iborat. Fan doirasida qadimgi Sharq adabiyoti, antik yunon va Rim adabiyoti, o'rta asrlar adabiyoti, Uyg'onish davri, klassitsizm, romantizm, realizm, modernizm va zamonaviy adabiy yo'nalishlar izchil ravishda o'rganiladi.

Jahon adabiyoti fanining ilmiy asoslarini tarixiy adabiyotshunoslik, nazariy adabiyotshunoslik va qiyosiy adabiyotshunoslik tashkil etadi. Tarixiy adabiyotshunoslik adabiyotning davrlar bo'yicha taraqqiyotini o'rgansa, nazariy adabiyotshunoslik badiiy asarning janr, uslub va poetik xususiyatlarini tadqiq qiladi. Qiyosiy adabiyotshunoslik esa turli xalqlar adabiyotlarini o'zaro taqqoslash orqali ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlaydi.

Mazkur fan boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan ham uzviy bog'liqdir. Jumladan, tarix, falsafa, tilshunoslik, madaniyatshunoslik va san'atshunoslik fanlari jahon adabiyotini chuqur o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har bir adabiy asar muayyan tarixiy davr, milliy muhit va madaniy an'analar asosida shakllanadi.

Bugungi kunda jahon adabiyoti fani nafaqat badiiy asarlarni o'rganish, balki madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, turli xalqlar o'rtasidagi ma'naviy yaqinlikni mustahkamlash va umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etishda ham muhim o'rin egallaydi. Shu sababli ushbu fan talabalarda adabiy-estetik tafakkurni shakllantirish, mustaqil fikrlash va badiiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

1.2. Jahon adabiyotini o'rganishning maqsad va vazifalari

Jahon adabiyotini o'rganishning asosiy maqsadi — talabalarda insoniyat badiiy merosiga nisbatan keng qamrovli va chuqur bilim shakllantirishdan, turli xalqlar madaniyatini tushunish va hurmat qilish malakasini rivojlantirishdan iborat.

Ushbu fanining vazifalarini bir necha asosiy yo'nalishda ko'rib chiqish mumkin. Birinchi vazifa — ma'lumot berish vazifasi: talabalar dunyo xalqlari adabiy merosining eng sara namunalari bilan tanishadi, jahon adabiyotining asosiy bosqichlari va davrlari haqida bilim oladi. Ikkinchi vazifa — tarbiyaviy vazifa: badiiy asarlar orqali universal insoniy qadriyatlar — mehr-oqibat, adolat, erkinlik, go'zallik ideallari — o'rgatiladi. Uchinchi vazifa — intellektual vazifa: adabiy tahlil metodlarini egallash, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish.

Jahon adabiyotini o'rganish orqali talabalar quyidagi kompetensiyalarni egallaydi: adabiy asarni tarixiy-madaniy kontekstda o'qish va talqin qilish; turli xalqlar adabiy an'analarni solishtirib tahlil qilish; badiiy matn tilini, uslubiy xususiyatlarini, janr belgilarini aniqlash; adabiyot va ijtimoiy hayot o'rtasidagi munosabatlarni anglash.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida jahon adabiyoti fanining o'ziga xos maqsadlari ham bor: milliy adabiyotimizni jahon kontekstida tushunish, o'zbek klassik va zamonaviy adabiyotining jahon adabiyotidagi o'rnini belgilash, xalqaro madaniy muloqotga tayyorlash.

1.3. Adabiyotshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod

Qiyosiy-tarixiy metod (komparativistika) adabiyotshunoslikning eng muhim tadqiqot usullaridan biri bo'lib, turli xalqlar va davrlar adabiyotlarini o'zaro solishtirib o'rganishni nazarda tutadi. Bu metod XIX asrning birinchi yarmida Yevropa filologiyasida shakllandi va tez orada butun jahon adabiyotshunosligiga tarqaldi.

Qiyosiy metod ikki asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi: genetik yondashuv va tipologik yondashuv. Genetik yondashuvda turli xalqlar adabiyotlaridagi o'xshashliklar ularning bevosita aloqalari, ta'sir va qarzlash natijasi sifatida izohlanadi. Tipologik yondashuvda esa o'xshashliklar aloqalardan qat'iy nazar, inson tafakkurining universalligi, ijtimoiy-tarixiy sharoitlarning mushtarakligi bilan tushuntiriladi.

Qiyosiy usulning amaliy ahamiyati shundaki, u adabiy hodisalarni kengroq kontekstda ko'rish imkonini beradi.

Masalan, Sharq va G'arb adabiyotlaridagi "ajralgan oshiqlar" motivini tahlil qilar ekanmiz, ham Leyli va Majnun, ham Romeo va Julietani, ham Dante va Beatricheni bir tizimdagi hodisalar sifatida ko'rib chiqamiz.

Zamonaviy qiyosiy adabiyotshunoslik o'z doirasini kengaytirdi: u nafaqat Yevropa adabiyotlarini, balki Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi xalqlari adabiyotlarini ham qamrab oladi. Bu yondashuv "jahon adabiyoti" tushunchasini chinakam universal ma'noga ega qiladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Jahon adabiyoti fanining predmeti nima va u qanday ilmiy asoslarga tayanadi?
2. 2. I.V. Gyote «jahon adabiyoti» tushunchasiga qanday ta'rif bergan?
3. 3. Qiyosiy-tarixiy metodning asosiy yo'nalishlari qaysilar?
4. 4. Jahon adabiyotini o'rganishning talaba uchun amaliy ahamiyati nimada?
5. 5. Milliy adabiyot va jahon adabiyoti o'rtasidagi munosabat qanday?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. O'zingiz yaxshi biladigan bir o'zbek adabiy asarini jahon adabiyoti kontekstida tahlil qiling: uning universal va milliy xususiyatlarini aniqlang.
2. 2. I.V. Gyotening «Jahon adabiyoti» tushunchasi haqidagi fikrlarini o'qing va unga o'z munosabatingizni bildiring (1-2 sahifa).
3. 3. Qiyosiy usuldan foydalanib, ikki xalq ertaklaridagi o'xshash motivlarni tahlil qiling.

2-MAVZU. QADIMGI SHARQ ADABIYOTI: MESOPOTAMIYA, MISR VA HIND ADABIY YODGORLIKLARI

MAVZU REJASI

- 1. Mesopotamiya adabiyoti: Gilgamesh dostoni va boshqa yodgorliklar
- 2. Qadimgi Misr adabiyoti: madh qo'shiqlar, hikmatli so'zlar va romanlar
- 3. Qadimgi Hind adabiyoti: Veda, Mahabharata va Ramayana

TAYANCH SO'ZLAR

Mesopotamiya • Shumer • Gilgamesh • Misr adabiyoti • Papirus • Veda • Mahabharata • Ramayana • Epos • Mifalogiya

2.1. Mesopotamiya adabiyoti: Gilgamesh dostoni va boshqa yodgorliklar

Mesopotamiya — Tigr va Frot daryolari oralig'ida joylashgan, insoniyat sivilizatsiyasining ilk o'choqlaridan biri. Miloddan avvalgi IV ming yillikda shumerlar tomonidan yaratilgan yozuv tizimi — mixsimonyozuv (mixxat) — inson tarixidagi birinchi yozma tizimlardandir. Aynan mana shu

yozuv tizimi bizgacha yetib kelgan eng qadimgi adabiy yodgorliklarni saqladi.

"Gilgamesh haqida doston" — insoniyatning bizga yetib kelgan eng qadimgi yirik adabiy asaridir. Miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda yaratilgan bu doston shumer, akkad va boshqa versiyalarda mavjud. Doston qahramoni Uruk shahri podshosi Gilgamesh bo'lib, u o'z do'sti Enkidu bilan birga turli qahramonlik sinovlarini bosib o'tadi.

Dostonda insoniyat adabiyotining abadiy mavzulari — do'stlik va sadoqat, o'lim va o'lmaslik, taqdirga bo'ysunish va unga qarshilik — birinchi bor badiiy tarzda ifodalangan. Enkiduning o'limi Gilgameshni o'lmaslik siri izlashga undaydi. U o'lmaslik o'simligini topib, keyin uni ilon yeganida, inson taqdiri haqidagi dastlabki falsafiy mulohazalar paydo bo'ladi.

Mesopotamiya adabiyotida yana bir muhim yodgorlik — "Iov haqida doston" (Shumercha versiyasi)dir. Bu asar adolatli odam azoblanishi haqidagi universal mavzuni ishlab chiqadi. Bundan tashqari, "Enuma Elish" yaratilish dostoni qadimgi kosmogoniya tasavvurlarini aks ettiradi va keyinchalik Injil va Qur'ondagi yaratilish rivoyatlariga ma'lum darajada parallel bo'lgan elementlarni o'z ichiga oladi.

Mesopotamiya adabiyoti insoniyat tarixidagi eng qadimgi adabiy meroslardan biri hisoblanadi. Mesopotamiya hududi Tigr va Frot daryolari oralig'ida joylashgan bo'lib, bu yerda shumer, akkad, babil va ossuriya kabi qadimgi sivilizatsiyalar yashagan. Aynan shu hududda ilk yozuv tizimi — mixxat yozuvi vujudga kelgan. Mesopotamiya xalqlari loy taxtachalarga mixxat yordamida diniy matnlar, qonunlar, tarixiy voqealar va badiiy asarlarni yozib qoldirganlar. Shu sababli Mesopotamiya adabiyoti jahon yozma adabiyotining boshlanish nuqtalaridan biri sifatida baholanadi.

Mesopotamiya adabiyotining eng mashhur yodgorligi “Gilgamesh dostoni” hisoblanadi. Ushbu doston miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda yaratilgan bo'lib, insoniyat tarixidagi eng qadimgi epik asarlardan biridir. Doston Uruk shahri podshosi Gilgamesh va uning do'sti Enkidu haqidagi voqealarni tasvirlaydi. Asarda qahramonlik, do'stlik, hayot va o'lim, insonning abadiylikka intilishi kabi muhim falsafiy mavzular yoritilgan. Gilgameshning o'lmaslik sirini izlab qilgan sayohati insoniyatning hayot mazmunini anglashga bo'lgan intilishini ifodalaydi.

Dostonda Enkiduning vafoti Gilgameshni chuqur iztirobga soladi va u o'limdan qutulish yo'lini izlashga kirishadi. U uzoq safarlardan so'ng abadiy hayot sirini

topishga muvaffaq bo'lsa-da, uni saqlab qola olmaydi. Shu orqali asarda insonning umrboqiy emasligi, lekin uning ezgu ishlari va nomi orqali yashab qolishi g'oyasi ilgari suriladi. "Gilgamesh dostoni" nafaqat Mesopotamiya xalqlarining dunyoqarashini, balki qadimgi inson tafakkurining yuksak darajasini ham namoyon etadi.

Mesopotamiya adabiyotida boshqa muhim yodgorliklar ham mavjud. "Enuma Elish" dostoni dunyoning yaratilishi haqidagi mifologik asar bo'lib, unda xudolar o'rtasidagi kurash va olamning paydo bo'lishi tasvirlanadi. Bu asar qadimgi bobilliklarning diniy va kosmogonik qarashlarini aks ettiradi. Shuningdek, "Ištarning yer osti dunyosiga tushishi" haqidagi rivoyat ham Mesopotamiya mifologiyasining mashhur namunalaridan biridir.

Mesopotamiya adabiyotida diniy madhiyalar, afsonalar, hikmatli so'zlar va qonun matnlari ham muhim o'rin egallaydi. Jumladan, Hammurapi qonunlari qadimgi huquqiy tafakkurning nodir namunasi bo'lsa, turli ibodat va madhiyalar o'sha davr insonlarining e'tiqodi hamda ma'naviy hayotini aks ettiradi.

Mesopotamiya adabiyoti keyingi Sharq va G'arb adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Undagi ko'plab syujetlar, mifologik obrazlar va falsafiy qarashlar keyinchalik boshqa

xalqlar adabiyotida ham uchraydi. Shu bois Mesopotamiya adabiyoti jahon adabiy merosining muhim va bebaho qismi hisoblanadi.

2.2. Qadimgi Misr adabiyoti: madhiyalar, hikmatlar va hikoyalar

Qadimgi Misr adabiyoti miloddan avvalgi III ming yillikdan boshlab rivojlana boshladi va taxminan uch ming yil davom etdi. Misr yozuvi — ierogliflar — nafaqat muqaddas matnlar, balki adabiy asarlar, hikmatlar, madhiyalar va sevgi qo'shiqlarini ham saqladi.

Misr adabiyotining eng mashhur yodgorliklaridan biri "Sinuxet hikoyasi"dir (miloddan avvalgi XX asr). Bu asar Misr saroyidan qochib ketgan va chet ellarda yashaydigan amaldor Sinuxetning hayotini tasvirlaydi. Hikoya sarguzasht janrining ilk namunasi bo'lib, undagi milliy o'zlik, vatanga intilish va qaytar uyning qiymati mavzulari bugungi kunda ham dolzarbdir.

"O'lganlar kitobi" Qadimgi Misr diniy adabiyotining asosiy yodgorliklaridan biri. Unda hayotdan o'tgan inson ruhining narigi dunyo sayohatiga yo'l-yo'riq ko'rsatiladi. Bu matnlar nafaqat diniy, balki adabiy jihatdan ham katta

qiymatga ega: ularda tasviriyy vositalar, allegoriya va metaforaning boy namunalari mavjud.

Misr sevgi lirikasi — miloddan avvalgi XIV–XII asrlarda yaratilgan qo'shiq va she'rlar — o'z ta'sirchanligini saqlab kelgan. Ularda sevgi tuyg'usi, tabiat tasvirlari va insoniy his-tuyg'ularning go'zal ifodalari bor. Bu she'rlar Sharq va G'arb lirikasining keyingi rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

2.3. Qadimgi Hind adabiyoti: Vedalar, Mahabharata va Ramayana

Qadimgi Hind adabiyoti — insoniyat madaniyatining eng boy va eng qadimiy xazinalaridan biri. Sanskrit tilida yaratilgan bu adabiyotning ilk yodgorliklari miloddan avvalgi II ming yillikka borib taqaladi.

"Vedalar" — qadimgi hind adabiyotining eng qadimiy qatlami. To'rtta Veda (Rigveda, Samaveda, Yajurveda, Atharvaveda) ilohiy madhiyalar, qurbonlik formulalari, seherjodu matnlarini o'z ichiga oladi. Rigveda alohida adabiy qiymati bilan ajralib turadi — unda tabiat hodisalari, olam yaratilishi, qahramon xudolar haqida ulug'vor she'riy madhiyalar mavjud.

"Mahabharata" — dunyo adabiyotidagi eng uzun doston. U taxminan 100 000 she'riy juftlikdan (shloklardan) iborat

bo'lib, O'zbekiston Davlat kutubxonasidagi tarjimasi ham o'nlab jildni tashkil etadi. Doston Pandu va Kuru xonadoni o'rtasidagi urushni tasvirlaydi, ammo uning ichida falsafiy risolalar, ertaklar, rivoyatlar va axloqiy ta'limotlar ham mavjud. "Bhagavad-gita" — Mahabharataning bir bo'limi — hind falsafasining asosiy matnlaridan biri sanaladi.

"Ramayana" — yetti kitobdan iborat doston bo'lib, Ayodhya shahri shahzodasi Ramaning hayotini tasvirlaydi. Sita xarizmasi, Hanuman sadoqati, yovuzlik va yaxshilik o'rtasidagi kurash — bu doston bugungi kunda ham Hindiston, Janubi-Sharqiy Osiyo va dunyo adabiyotida o'z ta'sirini davom ettirib kelmoqda.

NAZORAT SAVOLLARI

1. "Gilgamesh haqida doston" qanday davr mahsuli va u qanday mavzularni ko'taradi?
2. Qadimgi Misr adabiyotining asosiy janrlari qaysilar?
3. Vedalar hind adabiyotida qanday o'rin egallaydi?
4. Mahabharata va Ramayanani jahon adabiyoti kontekstida qanday baholash mumkin?
5. Qadimgi Sharq adabiyotining universal jihatlari nimalardan iborat?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Gilgamesh dostoni va Nuh tufoni rivoyatini qiyosiy tahlil qiling, ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlang.
2. 2. Mahabharata yoki Ramayandan bir epizodni tanlab, unda ko'tarilgan axloqiy masalalarni tahlil qiling.
3. 3. Qadimgi Sharq adabiyotiga oid bir mavzuda referat tayyorlang (5-7 sahifa).

3-MAVZU. ANTIK YUNON ADABIYOTI: EPIK, LIRIK VA DRAMATIK AN'ANALAR

MAVZU REJASI

- 1. Gomer va yunon eposi: Iliada va Odisseya
- 2. Yunon lirikasi: Safo, Pindar va boshqa shoirlar
- 3. Yunon dramaturgiyasi: tragediya va komediya

TAYANCH SO'ZLAR

Antik adabiyot • Gomer • Iliada • Odisseya • Epos • Lirika
• Tragediya • Komediya • Esxil • Sofokl • Evripid • Aristofan

3.1. Gomer va yunon eposi: Iliada va Odisseya

Qadimgi yunon adabiyoti — G'arb sivilizatsiyasining poydevori. Miloddan avvalgi VIII–VII asrlarda shakllangan bu adabiyot insoniyat madaniyatiga ulkan meros qoldirdi. Gomer masalasi adabiyotshunoslikdagi muhim munozarali masalalardan biri bo'lib, bu ulug' shoirning tarixiy shaxs bo'lganligi haqiqatan ham bahs mavzusidir. Biroq "Iliada" va "Odisseya" dostlarining o'zi insoniyat adabiyotining eng buyuk asarlari sifatida e'tirof etiladi.

"Iliada" — Troya urushining so'nggi yiliga bag'ishlangan doston. Undagi asosiy konflikt yunon qahramoni Axillesning sarkardan Agamemnondan xafa bo'lib, jangdan chetlanishi

va do'sti Patroklning o'limi natijasida yana kurashga kirishishi. Bu doston urush va tinchlik, shuhrat va o'lim, qahramon va inson mavzularini chuqur o'rganadi. Doston ham Troya mudofaachilari — Gektor va boshqa qahramonlar obrazlari orqali g'alabachi va mag'lub tomonlarni bir xil insoniy mezon bilan tasvirlaydi.

"Odisseya" — Troya urushi tugagach, o'z vataniga qaytayotgan Odissey (Uliss)ning o'n yillik sayohatini tasvirlaydi. Bu doston sarguzasht janrining klassik namunasi bo'lib, unda Tsikloplar, Sirena, Kirke, Skylla va Xaribda kabi mifologik obrazlar insoniyat tasavvurida abadiy o'rin egalladi. "Odisseya" shuningdek uyga qaytish, sadoqat va intizor kutish mavzularini ham mukammal ifodalaydi.

Gomer va yunon eposi qadimgi yunon adabiyotining eng muhim va yuksak namunalaridan biri hisoblanadi. Yunon eposi xalq og'zaki ijodi asosida shakllangan bo'lib, unda qadimgi yunonlarning hayoti, urf-odatlar, qahramonlik qarashlari va diniy tasavvurlari aks etgan. Yunon epik adabiyotining eng buyuk namunalari "Iliada" va "Odisseya" dostonlari bo'lib, ular qadimgi yunon shoiri Gomer nomi bilan bog'lanadi. Gomer jahon adabiyoti tarixida epik she'riyatning asoschilaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

“Iliada” dostoni Troya urushining so‘nggi voqealariga bag‘ishlangan. Asarda yunon qahramoni Axillesning g‘azabi va urushdagi jasorati asosiy mavzu sifatida tasvirlanadi. Troya urushi yunonlar va troyaliklar o‘rtasidagi uzoq davom etgan jang bo‘lib, doston ana shu urushning dramatik lahzalarini yoritadi. Asarda Axilles, Gektor, Agamemnon, Patrokl kabi qahramonlar obrazlari orqali jasorat, vatanparvarlik, sadoqat va insoniy tuyg‘ular ifodalanadi. “Iliada”da urush faqat qahramonlik timsoli sifatida emas, balki insoniyat boshiga kulfat olib keluvchi fojia sifatida ham tasvirlanadi.

Dostonning markaziy voqealaridan biri Axilles va Gektor o‘rtasidagi jangdir. Troya shahzodasi Gektor vatan himoyachisi sifatida gavdalansa, Axilles yunonlarning eng kuchli jangchisi sifatida tasvirlanadi. Patroklning o‘limidan keyin Axillesning qasos olish uchun jangga qaytishi asarning eng dramatik sahnalaridan biri hisoblanadi. Shu orqali Gomer inson ruhiyati, g‘azab va qayg‘u kabi tuyg‘ularni chuqur tasvirlaydi.

“Odisseya” dostoni esa Troya urushidan keyin yunon qahramoni Odisseyning vatani Itakaga qaytish yo‘lidagi sarguzashtlari haqida hikoya qiladi. Odissey o‘n yil davomida turli sinovlarga duch keladi. U dengiz maxluqlari, afsonaviy

mavjudotlar va sehrli orollar bilan bog'liq ko'plab xavfli voqealarni boshdan kechiradi. Dostonning asosiy g'oyasi insonning matonati, aql-zakovati va vataniga bo'lgan sadoqatini ulug'lashdan iborat.

“Odisseya”da Odisseyning donoligi va sabr-toqati alohida ta'kidlanadi. U kuch bilan emas, ko'proq aql va tadbirkorlik orqali qiyinchiliklarni yengadi. Asarda oilaga sadoqat, uyga qaytish orzusi va insoniy iroda muhim o'rin egallaydi. Odisseyning rafiqasi Penelopa obrazi ham sadoqat va matonat timsoli sifatida tasvirlanadi.

Gomer dostonlari qadimgi yunon xalqining ma'naviy hayotini, urf-odatlarini va dunyoqarashini aks ettiradi. Ushbu asarlar nafaqat yunon adabiyotining, balki butun jahon epik adabiyotining bebaho yodgorliklari hisoblanadi. “Iliada” va “Odisseya” keyingi Yevropa adabiyoti, teatr va san'atining rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan hamda bugungi kunda ham o'z badiiy va falsafiy ahamiyatini saqlab kelmoqda.

3.2. Yunon

lirikasi: Safo, Pindar va lirik she'riyat

Yunon lirikasi miloddan avvalgi VII–V asrlarda yuksak darajaga ko'tarildi. Lirik she'riyat ijrosi musiqiy jo'rnavoz bilan birgalikda kechadigan individual yoki xor she'riyati

sifatida rivojlandi. Bu davr lirikasida inson ichki dunyosi — sevgi, g'am, quvonch, og'riq va umid — birinchi bor keng tasvirlana boshladi.

Safo (Sappho) — miloddan avvalgi VII–VI asrlarda yashagan Lesbos oroli shoirasi — jahon adabiyotidagi eng buyuk lirik shoirlardan biri. Uning she'rlarida sevgi va uning iztiroblari, tabiatning go'zalligi va insoniy his-tuyg'ular nozik va ta'sirchan tarzda ifodalangan. "Afroditaga madhiya" she'ri butunligicha bizgacha yetib kelgan. Uning so'zlari millodlar o'tishi bilan ham yangilik va ta'sirchanligini yo'qotmagan.

Pindar (miloddan avvalgi 518–438) xor lirikasining eng yirik vakili. Uning "Epinikiylar" — Olimpiya va boshqa yunon o'yinlari g'oliblariga bag'ishlangan madhiyalari — adabiy san'atning cho'qqisi sifatida baholanadi. Pindar she'riyatida qahramonlik, shuhrat, ilohiy qismat va insoniy qadr-qimmat mavzulari ulug'vor tarzda tasvirlanadi.

Anakreont (miloddan avvalgi 575–495) hayotning quvonchlari — muhabbat, may va bahor — haqida yozdi. "Anakreontik she'riyat" keyinchalik butun Yevropa adabiyotida sevimli an'anaga aylandi. O'zbek shoiri Hofiz va boshqa Sharq shoirlari ham shu an'anada ijod qilgan, degan fikrlar ham mavjud.

3.3. Yunon dramaturgiyasi: tragediya va komediya

Yunon dramaturgiyasi — Yevropa teatrining poydevori. Miloddan avvalgi V asrda Afinada tragediya va komediya janrlari yuksak darajada rivojlandi. Drama Dionisiy bayramlarida namoyish etilib, nafaqat badiiy hodisa, balki diniy-ijtimoiy voqea sifatida ham ahamiyat kasb etardi.

Esxil (miloddan avvalgi 525–456) yunon tragediyasining otasi sanaladi. Uning "Orestiya" trilogiyasi (Agamemnon, Xoefory, Evmenidlar) qadimgi afsonadagi qon talash zanjirini va uning adolat tizimi orqali hal etilishini tasvirlaydi. Esxil dramaturgiyasida ilohiy qismat va inson irodasi o'rtasidagi munosabat markaziy o'rin egallaydi.

Sofokl (miloddan avvalgi 497–406) tragediya janrini yangi darajaga ko'tardi. "Edip podshoh" — jahon dramaturgiyasining eng buyuk asarlaridan biri. Unda taqdirning muqarrarligi, inson bilishining chegarasi va haqiqat izlashning azobi mavzulari chuqur psixologik tahlil bilan ifodalangan. Aristotel o'zining "Poetika"sida Edipni mukammal tragediya qahramonining namunasi sifatida ko'rsatdi.

Aristofan (miloddan avvalgi 446–386) yunon komediyasining yirik vakili. Uning "Bulutlar", "Qurbaqalar", "Tinchlik" komediyalari ijtimoiy-siyosiy satiraning yorqin

namunalaridir. Aristofan o'z zamonidagi siyosatchilarni, faylasuflarni va dramaturglarni — hatto Sokratni ham — kulgili tarzda tanqid qildi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Gomer dostlarining asosiy mavzulari va badiiy xususiyatlari qanday?
2. 2. Safo lirikasi nima uchun jahon she'riyatida alohida o'rin egallaydi?
3. 3. Yunon tragediyasining asosiy belgilari va maqsadi nima?
4. 4. Sofokl «Edip podshoh» asarida qanday falsafiy masalalarni ko'taradi?
5. 5. Yunon dramaturgiyasining Yevropa teatriga ta'siri qanday bo'ldi?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Sofokl «Edip podshoh» asarini o'qib, asardagi qismat va inson irodasi muammosini tahlil qiling.
2. 2. Safo she'rlarini o'zbek tilidagi tarjimada o'qib, ularning lirik xususiyatlarini aniqlang.
3. 3. Yunon tragediyasi va zamonaviy dramaturgiyani qiyosiy tahlil qiling (2-3 sahifa).

4-MAVZU. QADIMGI RIM ADABIYOTI VA UNING JAHON ADABIYOTIGA TA'SIRI

MAVZU REJASI

- 1. Rim adabiyotining shakllanishi va asosiy davrlari
- 2. Virgiliy, Goratsiy va Ovid: Rim she'riyatining oltin asri
- 3. Rim adabiyotining jahon adabiyotidagi merosi

TAYANCH SO'ZLAR

Rim adabiyoti • Virgiliy • Eneida • Goratsiy • Ovid •
Tsitseron • Oltin asr • Latin tili • Lirik • Epik she'riyat

4.1. Rim adabiyotining shakllanishi va asosiy davrlari

Qadimgi Rim adabiyoti miloddan avvalgi III asrdan milodiy V asrgacha rivojlandi. Dastlab yunon adabiyotining kuchli ta'siri ostida shakllangan Rim adabiyoti keyinchalik o'zining original xususiyatlarini namoyon qildi va jahon adabiyotiga ulkan hissa qo'shdi.

Rim adabiyotining asosiy davrlari quyidagicha belgilanadi: Arxaik davr (miloddan avvalgi III–II asr) — birinchi latin yozuvchilari faoliyati davri. Plaut va Terentsiy komediyalari bu davrning asosiy namunalidir. Respublika davri (miloddan avvalgi II–I asr) — Tsitseron notiqlik san'ati

va nasri, Lukretsiyning falsafiy she'ri "Narsalarning tabiati haqida" yaratilgan davr. Oltin asr (miloddan avvalgi I asr — milodiy I asr) — Virgiliy, Goratsiy, Ovid, Tibull, Propersiylar ijod qilgan davr. Kumush asr (milodiy I–II asr) — Seneka, Yuvenal, Taxitning faoliyat ko'rsatgan davri.

Rim adabiyoti yunon adabiyotidan ilhomlanib, uni o'zlashtirdi va yangi shakllar kiritdi. Rimliklar yangi janrlar — satirani — yaratdilar. Ular tarix yozuvini (Tsezar, Taxitning "Annallar"i), notqlik san'atini va falsafiy nasrni yuksak darajaga ko'tardilar.

Rim adabiyoti qadimgi dunyo madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, miloddan avvalgi III asrda shakllana boshlagan. U dastlab qadimgi yunon adabiyoti ta'sirida rivojlangan bo'lsa-da, keyinchalik mustaqil adabiy an'ana sifatida taraqqiy etib, jahon adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Rim adabiyoti lotin tilida yaratilgan bo'lib, unda rim xalqining tarixiy hayoti, siyosiy qarashlari, axloqiy tamoyillari va estetik dunyoqarashi o'z ifodasini topgan.

Rim adabiyotining shakllanishida qadimgi yunon madaniyati muhim rol o'ynagan. Rimliklar yunonlarning epik, dramatik va lirik asarlaridan ilhomlanib, ularni lotin tiliga tarjima qilganlar hamda o'z adabiy tajribalarini yaratganlar. Dastlabki rim yozuvchilari yunon adabiyotiga taqlid qilgan

bo'lsalar-da, vaqt o'tishi bilan Rim adabiyoti o'ziga xos milliy xususiyatlarni namoyon eta boshladi.

Rim adabiyoti bir necha asosiy davrlarga bo'linadi. Birinchi davr — arxaik davr bo'lib, miloddan avvalgi III–II asrlarni o'z ichiga oladi. Bu davrda rim adabiyoti endigina shakllanayotgan edi. Livi Andronik, Gney Nevii va Kvint Ennii kabi ijodkorlar yunon asarlarini tarjima qilish va qayta ishlash orqali rim adabiyotining dastlabki asoslarini yaratdilar. Ayniqsa, Plaut va Terensiy komediyalari xalq orasida mashhur bo'lib, ular kundalik hayot va insoniy munosabatlarni kulgili tarzda tasvirlagan.

Ikkinchi davr — Rim Respublikasining gullab-yashnash davri hisoblanadi. Bu davrda notiqlik, tarixnavislik va falsafiy adabiyot rivoj topdi. Mark Tulliy Tsitseron rim notiqlik san'atining eng yirik vakillaridan biri bo'lib, uning nutqlari va falsafiy asarlari lotin nasrining rivojiga katta hissa qo'shgan. Shu davrda tarixchi Yuliy Sezar ham o'zining tarixiy asarlari bilan mashhur bo'lgan.

Rim adabiyotining eng yuksak taraqqiyot bosqichi “oltin asr” deb ataladi. Bu davr miloddan avvalgi I asr va milodiy I asr boshlarini qamrab oladi. Oltin asrda Virgiliy, Goratsiy va Ovid kabi buyuk ijodkorlar faoliyat yuritganlar. Virgiliyning “Eneida” dostoni Rim davlatining buyukligini ulug'lovchi epik

asar sifatida mashhur bo'ldi. Goratsiy lirik she'riyatni rivojlantirdi, Ovid esa "Metamorfozalar" asari orqali yunon-rim mifologiyasini badiiy jihatdan yuksak darajada tasvirladi.

Keyingi davr "kumush asr" deb atalib, unda Seneka, Yuvinal va Tatsit kabi yozuvchilar ijod qilganlar. Bu davr adabiyotida falsafiy mushohadalar, satira va ijtimoiy tanqid kuchaydi. Ayniqsa, Senekaning tragediyalari va Yuvinalning satiralari Rim jamiyatidagi axloqiy inqirozni ochib berishga xizmat qilgan.

Rim adabiyoti jahon madaniyatiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Lotin tili uzoq vaqt davomida Yevropaning ilm-fan va adabiyot tili bo'lib qoldi. Rim adabiyotidagi epik, dramatik va lirik an'analar keyingi Yevropa adabiyotining rivojiga asos bo'ldi. Shu sababli qadimgi Rim adabiyoti jahon adabiy merosining eng muhim va boy qatlamlaridan biri hisoblanadi.

4.2. Virgiliy, Goratsiy va Ovid — Rim she'riyatining oltin asri

Publius Vergilius Maro (Virgiliy, miloddan avvalgi 70–19) — Rim adabiyotining eng buyuk shoiri. Uning "Eneida" dostoni Troya shahzodasi Eneyning Italiyaga kelishi va Rim sivilizatsiyasining asoslanishini tasvirlaydi. Bu asar Gomer an'anasini davom ettirib, unga yangi mazmun — milliy-

tarixiy g'oya va taqdirning ulug'vorligini — qo'shdi. Virgiliyning "Bukolikalar" va "Georgikalar" she'rlari ham jahon adabiyotiga doimiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Kvint Goratsiy Flakk (Goratsiy, miloddan avvalgi 65–8) — lirik she'riyat va tanqidiy estetikaning ustoz. Uning "Odelar" to'plami insoniy his-tuyg'ular va falsafiy mulohazalarning ifodasi sifatida hamon o'qilib kelinadi. "Carpe diem" (kundan bahramand bo'l) Goratsiy she'riyatining asosiy motivi bo'lib, u zamonlar o'tishi bilan yangi mazmun kasb etib boradi.

Publius Ovidius Naso (Ovid, miloddan avvalgi 43 — milodiy 17) — "Metamorfozalar" asarining muallifi. Bu ulkan she'riy asar yunon-rim mifologiyasini eng to'liq aks ettiradi va keyingi Yevropa adabiyoti uchun mifologik motivlarning asosiy manbaiga aylandi. Ovidning "Sevgi san'ati" asari ham uning badiiy merosida muhim o'rin egallaydi.

4.3. Rim adabiyotining jahon adabiyotidagi merosi

Rim adabiyoti jahon madaniyatiga va Yevropa adabiy an'analariga beqiyos ta'sir ko'rsatdi. Latin tili o'rta asrlarda Yevropaning ilmiy-adabiy tili bo'lib qoldi. Shu sababli Rim adabiyotining ta'siri to'g'ridan-to'g'ri yoki vositali tarzda barcha keyingi Yevropa adabiyotlarida seziladi.

Virgiliyning "Eneida" dostoni o'rta asr va Uyg'onish davri adabiyotlariga ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatdi. Dante o'zining "Ilohiy komediya" sida Virgiliyni o'ziga yo'lboshchi qilib oldi. Bu faqat adabiy homiylikni emas, balki Rim adabiyotining nafaqat mazmun, balki uslub va badiiy saviya jihatidan ham namuna sifatida ko'rilishini ifodalaydi.

Goratsiyning "Odelar"i Yevropa lirikasining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. "Ars poetica" (She'riyat san'ati) asari esa Renessans va klassitsizm davri adabiy estetikasining muhim manbaiga aylandi. Ovidning "Metamorfozalar"i Uyg'onish davri san'atkorlarining — Bottiçelli, Rafael, Titsian — sevimli manbaiga aylandi.

Rim dramaturglari — Plaut va Terentsiy — komediya janrini Uyg'onish davri teatriga meros qoldirdilar. Shekspirning bir qancha komediyalari ularning syujetlariga asoslanadi. Seneka esa Uyg'onish davri tragediyasi uchun muhim manba bo'ldi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Virgiliyning «Eneida» dostoni «Iliada» va «Odisseya» bilan qanday bog'liq?
2. Goratsiyning «Carpe diem» motivi nimani anglatadi?

3. 3. Ovidning «Metamorfozalar»i jahon adabiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
4. 4. Rim adabiyoti yunon adabiyotidan qanday farq qiladi?
5. 5. Latin tili nima uchun Yevropa ilmiy tili bo'lib qoldi?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Virgiliyning «Eneida»sidan bir parchani o'qib, undagi milliy g'oya va tarixiy maqsad masalasini tahlil qiling.
2. 2. Goratsiy va Safo lirikasini qiyosiy tahlil qiling.
3. 3. Rim adabiyotining O'zbekiston adabiyotiga ta'siriga oid misol keltiring.

5-MAVZU. O'RTA ASR YEVROPA ADABIYOTI: DINIY VA RITSARLIK ADABIYOTI

MAVZU REJASI

- 1. O'rta asr adabiyotining umumiy xususiyatlari va diniy adabiyot
- 2. Ritsarlik romani va xushmuomalalik g'oyalari
- 3. O'rta asr she'riyati: trubadurlar, trouveurlar va minnezingerlar

TAYANCH SO'ZLAR

O'rta asr • Xristian adabiyoti • Ritsarlik romani • Trubadur • Xushmuomalalik • Dante • Tur Roland qo'shig'i • Nibelunglar qo'shig'i • Iyeraxiya

5.1. O'rta asr adabiyotining umumiy xususiyatlari va diniy adabiyot

O'rta asr Yevropa adabiyoti (taxminan V–XV asrlar) xristian dinining kuchli ta'siri ostida rivojlandi. Bu davr adabiyoti uchun bir necha xarakterli belgilar xosdir: diniy mazmun va maqsadlilik, ilohiy tartibga bo'ysunish, simvolizm va allegoriyaning keng qo'llanilishi.

O'rta asr adabiyotining asosiy yo'nalishlari quyidagicha: ilohiyotga oid yozuvlar (Avgustin, Akvinalik Foma asarlari), xagiografiya (avliyolar hayoti haqidagi rivoyatlar), liturgik she'riyat va drama, xalq eposi va ritsarlik adabiyoti.

Avgustin Avreliyning (354–430) "E'tiroflar" asari — xristian adabiyotining asosiy yodgorliklaridan biri. Bu asar avtobiografik tarzda yozilgan bo'lib, muallif o'zining ma'naviy o'zgarishini tasvirlaydi. Ushbu asar keyinchalik Yevropa adabiyotidagi introspeksiya — o'z ruhiyatini tahlil qilish an'anasining asosini qo'ydi.

O'rta asr drama — sirli spektakllar, misteriyalar va moralite janrlar xristian ta'limotini teatr orqali xalqqa yetkazish maqsadida rivojlandi. Bu janrlar keyingi Uyg'onish davri dramaturgiyasiga yo'l ochdi.

O'rta asr adabiyoti milodiy V asrdan XV asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi va jahon adabiyoti tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davr adabiyoti Yevropa, Sharq va boshqa hududlardagi ijtimoiy-siyosiy hamda diniy hayot bilan chambarchas bog'liq holda rivojlangan. O'rta asrlarda diniy dunyoqarash jamiyat hayotining asosiy mezoniga aylangani sababli adabiyot ham ko'proq diniy ruhda shakllandi. Insonning hayoti, axloqi va ma'naviy kamoloti diniy qarashlar asosida talqin qilindi.

O'rta asr adabiyotining asosiy xususiyatlaridan biri diniy mazmunning ustuvorligidir. Bu davrda adabiyotning markazida Xudo, e'tiqod, gunoh va najot kabi tushunchalar turdi. Ko'plab asarlar insonni ma'naviy poklanishga, sabr-toqat va ezgulikka chaqirish maqsadida yozilgan. Adabiyotda diniy ramzlar, majozlar va axloqiy g'oyalar keng qo'llanilgan.

Ushbu davr adabiyotining yana bir muhim jihati anonimlikdir. Ko'pgina asarlarning mualliflari noma'lum bo'lib qolgan, chunki ijodkorlar o'zlarini emas, diniy g'oyalarni ulug'lashni muhim deb bilganlar. O'rta asr adabiyotida xalq og'zaki ijodi ham muhim o'rin egallagan. Afsonalar, rivoyatlar, qahramonlik qo'shiqlari va dostonlar xalq orasida keng tarqalgan.

O'rta asr adabiyotida diniy adabiyot alohida ahamiyat kasb etgan. Diniy adabiyotning asosiy manbalari muqaddas kitoblar, diniy ta'limotlar va payg'ambarlar hayoti bilan bog'liq asarlar bo'lgan. Yevropada Injil asosida yaratilgan diniy matnlar keng tarqalgan bo'lsa, Sharq mamlakatlarida Qur'on va islomiy ta'limot asosidagi adabiyot rivojlangan.

Xristian dini ta'siridagi Yevropa adabiyotida avliyolar hayoti, diniy she'rlar va ibodat matnlari keng tarqaldi. Cherkov adabiyotning asosiy markaziga aylangan va ko'plab asarlar lotin tilida yozilgan. Dante Aligyerining "Ilohiy

komediya” asari o’rta asr diniy-falsafiy tafakkurining yuksak namunasi sifatida mashhurdir. Asarda inson ruhining gunohdan poklanish yo’li badiiy tarzda tasvirlangan.

Sharq o’rta asr adabiyotida esa islom dini va tasavvuf g’oyalari muhim o’rin egallagan. Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy, Farididdin Attor kabi mutafakkirlarning asarlarida ilohiy muhabbat, ruhiy kamolot va insonning ma’naviy poklanishi mavzulari yoritilgan. Tasavvuf adabiyoti inson qalbini tarbiyalash va uni komillikka yetkazishga xizmat qilgan.

O’rta asr adabiyotida qahramonlik eposlari ham rivoj topgan. “Roland haqida qo’shiq”, “Nibelunglar qo’shig’i”, “Shohnoma” kabi asarlarda vatanparvarlik, jasorat va sadoqat g’oyalari ulug’langan. Bunday asarlar xalqning tarixiy xotirasi va milliy qadriyatlarini aks ettirgan.

Umuman olganda, o’rta asr adabiyoti diniy va axloqiy qarashlar asosida shakllangan bo’lib, insoniyatning ma’naviy hayotida muhim o’rin tutadi. Ushbu davr adabiyoti keyingi Uyg’onish davri va yangi davr adabiyotining rivojlanishiga kuchli ta’sir ko’rsatgan.

5.2. Ritsarlik romani va xushmuomalalik g'oyalari

Ritsarlik romani (roman courtois) o'rta asr adabiyotining eng muhim janrlaridan biri bo'lib, XII asrda Fransiyada paydo bo'ldi va butun Yevropaga tarqaldi. Bu janr asosida ritsarning sharaflı xulqi, sadoqatli muhabbat va qahramonlik tasvirlari yotadi.

"Tristan va Izolda" — ritsarlik romanlarining klassik namunasi. Fojıaviy muhabbat va sadoqat mavzusini ishlab chiqqan bu asar Yevropa adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. "Artur podshoh haqida afsonalar" turkumi — ingliz, fransuz va german versiyalarda mavjud — ritsarlik ideal qiyofasini yaratdi.

Xushmuomalalik (courtly love — amour courtois) g'oyasi ritsarlik adabiyotida markaziy o'rin egallaydi. Bu g'oya boyiga yoki sinfan yuqori turuvchi ayolga nisbatan fidokorona sevgi idealini tasvirleydi. Ushbu g'oya provansalik trubadurlarning she'riyatidan kelib chiqqan bo'lib, u o'rta asr ijtimoiy munosabatlariga ham ma'lum tarzda ta'sir ko'rsatdi.

Wolfram von Eschenbach'ning "Parsival" romani (XIII asr) ritsarlik romani janrining yuksak namunasi. Parsivalning muqaddas graal izlash safari ma'naviy kamolot ramziga aylanadi. Bu asar Richard Vagnerning "Parsifal" operasiga ilhom berdi.

5.3. O'rta asr she'riyati: trubadurlar va xalq eposi

O'rta asr she'riyatining ikki muhim qatlami mavjud: olimona she'riyat (Latin tilida) va xalq she'riyati (mahalliy tillarda). XII–XIII asrlarda Provans viloyatida trubadurlar she'riyati gullab-yashnadi. Trubadurlar (provansalcha "topuvchi") — dvoryanlik muhitida yashagan professional shoirlar bo'lib, ular sevgi va qahramonlik mavzularida yangi she'riy shakllar yaratdilar.

Shimoliy Fransiyada trouverlar (trouveurs), Germaniyada esa minnezingerlar xuddi shunday she'riy an'anani davom ettirdilar. Bu she'riyat keyinchalik butun Yevropa lirikasining rivojiga asos bo'ldi. O'rta asrning oxirida yashagan italyan shoiri Dante Aligyeri (1265–1321) esa ushbu an'anani yangi darajaga ko'tardi.

Xalq eposi — "Tur Roland qo'shig'i" (Fransiya), "Nibelunglar qo'shig'i" (Germaniya), "Mening Siydim haqida qo'shiq" (Ispaniya) — millatlarning o'z-o'zligini, qahramonlik ideal timsollarini va tarixiy xotirasini aks ettiradi. Bu asarlar og'zaki an'adan yozma adabiyotga o'tish jarayonini ham ko'rsatadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. O'rta asr adabiyotining xristian diniga bog'liqligi qanday namoyon bo'ldi?
2. Ritsarlik romani janrining asosiy belgilari qaysilar?
3. Xushmuomalalik (courtly love) g'oyasi nimani anglatadi?
4. Trubadurlar she'riyatining keyingi Yevropa adabiyotiga ta'siri qanday?
5. O'rta asr xalq eposi bilan olimona adabiyotning farqi nimada?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. «Tristan va Izolda» romanida sevgi va burch konflikti qanday tasvirlanganini tahlil qiling.
2. O'rta asr trubadur she'riyati bilan Sharq mumtoz lirikasini qiyosiy tahlil qiling.
3. Dante «Ilohiy komediya»sidan bir parchani o'qib, o'rta asr dunyoqarashini ko'rsating.

6-MAVZU. SHARQ MUMTOZ ADABIYOTI: ARAB, FORS VA TURKIY ADABIY AN'ANALAR

MAVZU REJASI

- 1. Arab mumtoz adabiyoti: Qur'on tili va klassik she'riyat
- 2. Fors-tojik adabiyoti: Rudakiy, Firdavsiy, Hofiz va Sa'diy
- 3. Turkiy adabiy an'analar va O'rta Osiyo klassik adabiyoti

TAYANCH SO'ZLAR

- Arab adabiyoti • Muallaqot • Fors adabiyoti • Shahnama
- Hofiz • Sa'diy • Alisher Navoiy • Qasida • G'azal • Masnaviy
 - Sufiy adabiyot

6.1. Arab mumtoz adabiyoti: jahiliya davri va islom adabiyoti

Arab mumtoz adabiyoti uzoq tarixga ega. Islomgacha bo'lgan davrda — "jahiliya" (bilsizlik) davri adabiyoti — og'zaki she'riyat an'analari rivojlangan edi. "Muallaqot" — islomgacha davr she'riyatining eng sara namunalari to'plami.

Bu to'plamga kirgan yetti qasida o'z davri arab hayotini, qabilaviy an'analarni va badiiy kamolotni aks ettiradi.

Islom dini (VII asr) arab adabiyotiga yangi mazmun va shakllar berdi. Qur'on — nafaqat muqaddas matn, balki arab tilining eng yuksak adabiy namunasi sifatida qabul qilingan. Qur'on tili va uslubi arab she'riyati va nasrining rivoji uchun asosiy andoza bo'lib xizmat qildi.

"Bir ming bir kecha" (Alf layla va layla) — arab va Sharq hikoyachilik san'atining eng buyuk yodgorliklaridan biri. Bu to'plam turli davr va mintaqalardagi hikoyalarni birlashtiradi — Hindiston, Fors, Arab va Misr manbasidan olingan ertaklar Shahrizod tilidan bir-biriga kirib chiqib ketuvchi hikoyalar tizimida beriladi. Sindbod, Aladdin, Ali Baba — bu obrazlar butun dunyo bolalari va kattalar tasavvurida abadiy o'rnashib qolgan.

Arab mumtoz adabiyoti Sharq adabiyotining eng qadimiy va boy tarmoqlaridan biri bo'lib, arab xalqlarining tarixiy, madaniy va ma'naviy hayotini aks ettiradi. Ushbu adabiyot uzoq asrlar davomida shakllanib, jahon madaniyati va adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Arab mumtoz adabiyoti asosan ikki muhim bosqichga bo'linadi: jahiliya davri adabiyoti va islom davri adabiyoti.

Jahiliya davri islomdan avvalgi Arabiston hayotini o'z ichiga oladi. "Jahiliya" so'zi "jaholat davri" ma'nosini bildirsa-da, bu davr adabiyoti o'zining yuksak badiiy saviyasi bilan ajralib turadi. Arab qabilalari orasida she'riyat juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Shoirilar qabilaning faxri hisoblangan va ular xalq orasida katta hurmat qozonganlar. She'rlar orqali qabilaning jasorati, urushdagi g'alabalari, sevgi va tabiat manzaralari madh etilgan.

Jahiliya davri adabiyotining eng mashhur janri qasida hisoblanadi. Qasida ko'pincha uzun she'riy asar bo'lib, unda sevgi, safar, jang va qabila sharafi kabi mavzular yoritilgan. Bu davr shoirlari orasida Imru ul-Qays, Antara ibn Shaddod, Zuhayr ibn Abu Sulmo va Labid kabi mashhur ijodkorlar bo'lgan. Ularning asarlari arab tilining boyligi va badiiy imkoniyatlarini namoyon etgan.

Jahiliya davri she'riyatining eng mashhur namunalari "Muallaqot" deb ataladi. Bu yetti yoki o'nta eng sara qasidalaridan iborat to'plam bo'lib, rivoyatlarga ko'ra, ular Ka'ba devoriga osib qo'yilgan. Ushbu asarlarda arablarning hayoti, urf-odatlar, sahro tabiati va qahramonlik ruhiyati yorqin tasvirlangan.

VII asrda islom dinining paydo bo'lishi arab adabiyotining rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. Qur'oni

karim arab tilining eng buyuk badiiy va diniy yodgorligi sifatida e'tirof etiladi. Qur'onning nozik uslubi, obrazli ifodalari va balog'at san'ati arab adabiyotining keyingi taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Islom dini insonlarni ezgulikka, adolatga va ma'naviy poklikka chorlagani sababli adabiyotda ham axloqiy va diniy mavzular ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi.

Islom davri adabiyotida diniy she'riyat, hadislar, tafsir va hikmatli asarlar keng rivojlandi. Payg'ambar Muhammad sollallohu alayhi vasallam hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan madhiyalar ham yaratilgan. Bu davrda Hassan ibn Sobit kabi shoirlar islom g'oyalarini she'riyat orqali targ'ib qilganlar.

Abbosiyalar davrida arab adabiyoti yanada yuksaldi. Bag'dod ilm-fan va madaniyat markaziga aylandi. Abu Nuvo's, Al-Mutanabbiy, Abul Ala al-Ma'rriy kabi mashhur shoir va mutafakkirlar ijod qilganlar. Ularning asarlarida falsafiy mushohadalar, muhabbat, hayot mazmuni va inson ruhiyati chuqur tasvirlangan.

Arab mumtoz adabiyoti Sharq va G'arb adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, she'riyatdagi badiiy usullar, obrazlar va falsafiy qarashlar keyingi fors, turkiy va Yevropa adabiyotining rivojiga ta'sir etgan. Shu sababli arab mumtoz

adabiyoti jahon adabiy merosining eng muhim va boy qatlamlaridan biri hisoblanadi.

6.2. Fors-tojik adabiyoti: Rudakiy, Firdavsiy, Sa'diy va Hofiz

Fors-tojik adabiyoti islom madaniyatining eng yirik adabiy meroslaridan biri. IX–XV asrlar davomida yaratilgan bu adabiyot, Sharq adabiy an'alariga, xususan O'rta Osiyo va turkiy xalqlar adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Rudakiy (860–941) — fors-tojik klassik adabiyotining otasi. Samoniylar saroyida faoliyat ko'rsatgan bu shoir bir necha yuz ming misradan iborat she'riyat yaratganligi aytiladi, ammo bizgacha nisbatan kam qismi yetib kelgan. Uning she'rlari hayotga muhabbat, tabiat go'zalligi va insoniy hislarning teranligini ifodalaydi.

Firdavsiy (934–1020) — "Shohnoma" dostoni muallifi. Bu ulug'vor asar Eron va Turon tarixini mifologiya va afsonalar bilan qorishtirib tasvirlaydi. 60 000 baytdan iborat "Shohnoma" — insoniyat adabiyotidagi eng uzun muallifli epik asarlardan biri. Rustam, Suhrab, Siyovush — bu qahramonlar O'rta Osiyo xalqlari tasavvurida ham alohida o'rin egallaydi.

Sa'diy Sheroziy (1213–1292) — "Guliston" va "Bo'ston" asarlari muallifi. "Guliston" — nasr va she'r aralash yozilgan axloqiy-falsafiy asar bo'lib, u yuzlab avlod uchun hayotiy hikmatlarni berdi. Hofiz Sheroziy (1315–1390) esa g'azal janrining beqiyos ustasi. Uning "Devon"i sevgi, may va ilohiy ishq mavzularini uyg'un tarzda ifodalab, dunyoning turli adabiyotlariga tarjima qilingan.

6.3. Turkiy adabiy an'analar va Alisher Navoiy ijodi

Turkiy adabiy an'analar uzoq tarixga ega bo'lib, VI–VIII asrlardagi Turk xoqonligi yozuvlari (Urhun bitiklari), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" (1069) asarigacha borib taqaladi. O'rta asr davomida uyg'ur, qorakxoniylar va keyinchalik chig'atoy adabiy an'analari shakllandi.

Alisher Navoiy (1441–1501) — O'zbek adabiyotining ulug' klassigi va chig'atoy (eski o'zbek) adabiyotining eng yirik vakili. Uning ijodiy merosi beqiyos: besh dostonidan iborat "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniy" lirik to'plami, "Muhokamat ul-lug'atayn" va boshqa asarlar. Navoiy Nizomiy Ganjaviy an'anasini davom ettirib, "Xamsa"ni forsiya Nizomiy asarlariga javoban o'zbek tilida yaratdi va bu orqali o'zbek tilining forsiya bilan barobar qobiliyatga ega ekanligini isbotladi.

Navoiyning g'azallari va qasidalarida insonning ma'naviy kamoloti, ilohiy ishq, do'stlik va adolat g'oyalari ulug'vor ifodalanadi. Uning adabiy merosi nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo, Eron va Turkiya adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatdi. Navoiy haqiqatan ham "Sharqning Shekspiri" sifatida talqin qilinishi bejiz emas.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Arab mumtoz adabiyotida «Muallaqot» nima va u qanday ahamiyatga ega?
2. Firdavsiyning «Shohnoma»si qanday tarixiy va badiiy ahamiyatga ega?
3. Sa'diy «Guliston»ining uslub xususiyatlari qanday?
4. Alisher Navoiy «Xamsa»sini yozishdan qanday maqsad ko'zlagan?
5. Hofiz g'azallarida ilohiy ishq va insoniy sevgi qanday munosabatda?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. Navoiyning bir g'azalini tahlil qiling: mavzu, badiiy vositalar, falsafiy mazmun.
2. Sa'diy «Guliston»idan bir hikoyatni o'qib, undagi axloqiy darsni zamonaviy hayot bilan bog'lang.
3. Firdavsiy «Shohnoma»si va Gomer «Iliada»sini qiyosiy tahlil qiling.

7-MAVZU. UYG'ONISH DAVRI (RENESSANS) ADABIYOTI VA GUMANIZM G'OYALARI

MAVZU REJASI

- 1. Renessansning tarixiy zaminlari va gumanizm falsafasi
- 2. Italiya Renessansi: Dante, Petrarxa va Bokkachcho
- 3. Shimoliy Renessans: Erazm, Rable va Servantes

TAYANCH SO'ZLAR

Renessans • Gumanizm • Uyg'onish davri • Dante • Petrarxa • Bokkachcho • Erazm • Rable • Servantes • Don Kixot • Dekameron

7.1. Renessansning tarixiy zaminlari va gumanizm falsafasi

Renessans (Uyg'onish davri) — XIV–XVII asrlarda Italiyada boshlanib, keyinchalik butun Yevropaga tarqalgan madaniy-intellektual harakat. Bu harakat o'rta asr ilohiyot an'analaridan uzoqlashib, qadimgi yunon va rim merosiga qaytish va insonni markazga qo'yish g'oyalari bilan xarakterlanadi.

Gumanizm — Renessans adabiyotining asosiy falsafiy tamoyili. Gumanistlar insonni ilohiy yaratilishning eng yuksak mahsuli sifatida ko'rdi va uning intellekti, erkinligi va ijodiy kuchlarini ulug'ladi. Bu g'oya o'rta asr teosentrizmi — xudo markazida bo'lgan dunyoqarash — bilan keskin ziddiyatda edi.

Renessansning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari: Italiya shaharlarida savdo va hunarmandchilikning rivoji, burjuaziyaning shakllanishi, matbaaning ixtiro qilinishi (1450), Konstantinopol qulashi va yunon olimlarining G'arbga kelishi. Bularning barchasi yangi madaniy muhit yaratib berdi.

Renessans adabiyoti bir qancha umumiy xususiyatlar bilan belgilanadi: antik meros bilan aktiv muloqot; insoniy sevgi, tabiat va hayotning qo'yilishi; satirik va tanqidiy ko'rinishlar; milliy tillarning fanga kirib kelishi; badiiy janrlarning boyib borishi.

Renessans yoki Uyg'onish davri XIV–XVI asrlarda Yevropada yuz bergan yirik madaniy, ilmiy va adabiy harakat bo'lib, inson tafakkuri va san'atining yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'lgan. “Renessans” so'zi fransuzcha “qayta tug'ilish”, “uyg'onish” ma'nolarini bildiradi. Bu davrda qadimgi yunon va Rim madaniyati, ilm-fani va adabiyotiga

bo'lgan qiziqish qayta jonlandi hamda inson shaxsiga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi.

Renessansning yuzaga kelishida bir qator tarixiy omillar muhim rol o'ynagan. O'rta asrlarda hukmron bo'lgan diniy qarashlar va feodal tuzum asta-sekin zaiflasha boshladi. Shaharlarda savdo-sotiq va hunarmandchilik rivojlandi, yangi iqtisodiy munosabatlar paydo bo'ldi. Buyuk geografik kashfiyotlar insonlarning dunyo haqidagi tasavvurlarini kengaytirdi. Ilm-fan va texnikaning taraqqiy etishi, ayniqsa kitob bosish san'atining yaratilishi bilimlarning keng tarqalishiga imkon berdi.

Renessans dastlab Italiyada vujudga kelgan. Chunki Italiya qadimgi Rim madaniyatining markazlaridan biri bo'lib, bu yerda antik davr merosiga qiziqish kuchli edi. Florensiya, Venetsiya va Rim kabi shaharlarda san'at va ilm-fan rivoj topdi. Keyinchalik Renessans g'oyalari Fransiya, Angliya, Germaniya va boshqa Yevropa mamlakatlariga ham tarqaldi.

Renessans davrining asosiy mafkurasi gumanizm hisoblanadi. Gumanizm insonni oliy qadriyat sifatida ulug'lovchi falsafiy va madaniy oqimdir. O'rta asrlarda inson hayoti ko'proq diniy qarashlar asosida talqin qilingan bo'lsa, Renessans davrida insonning aqli, iste'dodi, ijodiy imkoniyatlari va erkin fikrlashi birinchi o'ringa chiqdi.

Gumanistlar insonni tabiatning eng mukammal mavjudoti deb hisoblaganlar.

Gumanizm falsafasi qadimgi yunon va Rim mutafakkirlarining merosiga tayangan holda shakllandi. Petrarka, Jovanni Bokkachcho, Erasmus Rotterdamlilik, Tomas Mor kabi mutafakkirlar insonning ma'naviy kamoloti, ilm olish va erkin fikrlash g'oyalarini targ'ib qilganlar. Ularning asarlarida insoniylik, adolat, go'zallik va ilm-fanga muhabbat asosiy mavzulardan biri bo'lgan.

Renessans davrida adabiyot va san'atda ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Yozuvchilar inson ruhiyati, muhabbat, hayot quvonchi va shaxs erkinligini tasvirlashga intildilar. Dante, Shekspir, Servantes kabi buyuk adiblarning asarlarida inson xarakteri va ichki dunyosi chuqur yoritildi. San'atda Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo va Rafael kabi ijodkorlar inson go'zalligi va tabiiylikni ulug'lovchi asarlar yaratdilar.

Renessans davri ilm-fanning rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Nikolay Kopernik, Galileo Galiley va Jordano Bruno kabi olimlar tabiat va koinot haqidagi eski qarashlarni rad etib, yangi ilmiy fikrlarni ilgari surdilar. Natijada inson tafakkuri diniy cheklovlardan asta-sekin xalos bo'la boshladi.

Umuman olganda, Renessans davri insoniyat tarixida yangi tafakkur, erkin fikr va ijodiy yuksalish davri sifatida

muhim o'rin tutadi. Gumanizm falsafasi esa insonni ulug'lash, uning aqliy va ma'naviy imkoniyatlarini qadrlash orqali jahon madaniyati va adabiyotining keyingi rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

7.2. Italiya Renessansi: Dante, Petrarxa va Bokkachcho

Italiya Renessansining uch buyuk vakili — Dante, Petrarxa va Bokkachcho — Yevropa adabiyotining yangi davrini boshlab berdi.

Dante Aligyeri (1265–1321) o'z asosiy asarini — "Ilohiy komediya"ni (La Divina Commedia) — italyan xalq tilida yozdi. Uch qismdan iborat bu asar — "Do'zax" (Inferno), "A'rof" (Purgatorio) va "Jannat" (Paradiso) — o'rta asr diniy dunyoqarashi bilan Renessans insonga bo'lgan qiziqishini birlashtiradi. Asarda Danteni Virgiliy boshlab, keyinroq Beatricha boshlab yuradi — bu tafsilot har ikki davr ideallarining uyg'unligini ko'rsatadi.

Francho Petrarxa (1304–1374) — sonnet janrining klassigi va gumanizm harakatining asoschilaridan biri. Uning "Laura uchun qo'shiqlar kitobi" (Canzoniere) 366 ta she'rdan iborat bo'lib, Laura ismli ayolga bo'lgan sevgisini aks ettiradi. Petrarxa sonneti Yevropa she'riyatida keng tarqalgan janrga

aylandi va Shekspir, Lope de Vega kabi buyuk shoirlar ushbu an'anada ijod qildilar.

Jovanni Bokkacho (1313–1375) — "Dekameron"ning muallifi. Bu asar 10 nafar yoshning 10 kun davomida bir-biriga aytib bergan yuz hikoyasidan iborat. "Dekameron"da insoniy hayotning barcha jihatlar — sevgi, aql-zakovat, kibr, sadoqat, aldamchilik — kulgili yoki fojaviy tarzda tasvirlanadi. Bu asar novellaistikaning klassik namunasi va keyingi Yevropa prozasiga ta'sir qiluvchi muhim manba bo'ldi.

7.3. Shimoliy Renessans: Erazm, Rable va Servantes

Shimoliy Renessans (Niderlandiya, Fransiya, Ispaniya, Angliya va Germaniyada) italyan Renessansining o'ziga xos davomi bo'ldi. Shimoliy gumanistlar ko'pincha diniy islohat va satirik adabiyotni birlashtirib olib bordilar.

Erazm Rotterdamskiy (1469–1536) — shimoliy gumanizmning yetakchi siymosi. Uning "Aqlsizlik maqtovi" (1509) asari xristian cherkovini, axloqiy buzilishni va inson aqlining cheklanishini kulgili tarzda tanqid qiladi. Aqlsizlik o'z-o'zini maqtab, paradoksal tarzda aqlni ham, diniy fanatizmni ham fosh etadi.

Fransua Rable (1494–1553) — "Gargantua va Pantagruel" romanining muallifi. Bu katta matnli roman xalq kulgu an'analariga asoslanib, o'z davri ilohiyotchilarini, sxolastika sifatida tanqid qiladi va erkin tafakkur, hayotni sevish g'oyalarini ulug'laydi. Rable ijodidagi "Rabelais xohishi" tushunchasi keyinchalik karnaval tafakkurining ramziga aylandi.

Migel de Servantes (1547–1616) — "Don Kixot" romanining muallifi. Bu asar ritsarlik romanlarini parodiya qilib yozilgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan murakkabroq mazmun kasb etdi. Don Kixot — idealist, xayolparast, ammo go'zal qalb egasi sifatida insoniyat adabiyotidagi eng yodgorli obrazlardan biriga aylandi. "Don Kixot" ko'pincha zamonaviy romanchilik an'anasining boshlang'ich nuqtasi sifatida ko'riladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Gumanizm nima va u o'rta asr dunyoqarashidan qanday farq qiladi?
2. 2. Dante «Ilohiy komediya»si Renessans adabiyotida qanday o'rin egallaydi?
3. 3. Petrarxa sonneti janrini Yevropa adabiyotida qanday o'rnashdi?

4. 4. «Dekameron» va «Bir ming bir kecha»ni qiyosiy tahlil qiling.
5. 5. Don Kixot obrazi nima uchun universal adabiy timsol sifatida ko'riladi?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Dante «Do'zax»idan bir bo'limni o'qib, unda aks ettirilgan o'rta asr axloqiy tizimini tahlil qiling.
2. 2. Petrarxaning 10 ta sonnetini o'qib, ularda ishq tasvirini tahlil qiling.
3. 3. «Don Kixot» romanining birinchi qismidan bir epizodga tanqidiy tahlil yozing.

8-MAVZU. UILYAM SHEKSPIR IJODI VA JAHON DRAMATURGIYASI

MAVZU REJASI

- 1. Shekspirning hayoti va ijodiy davrlari
- 2. Tragediyalar: Hamlet, Otello, Qirol Lir va Makbet
- 3. Komediylar va tarixiy dramalar

TAYANCH SO'ZLAR

Shekspir • Elizavetin davri • Hamlet • Otello • Makbet •
Tragediya • Komediya • Tarixiy drama • Sonnet • Globus
teatri

8.1. Shekspirning hayoti va ijodiy davrlari

Uilyam Shekspir (1564–1616) — Angliyaning Stratford-upon-Avon shahrida tug'ilgan. Uning hayoti haqida nisbatan kam ma'lumot saqlangan, bu esa "Shekspir masalasi" deb ataluvchi bahs-munozaralarga asos bo'lgan. Biroq, uning asarlari insoniyat adabiyoti tarixidagi eng buyuk meros sifatida barcha tomonidan e'tirof etiladi.

Shekspir ijodini to'rtta davrga bo'lib o'rganish an'anaga kirgan: birinchi davr (1590–1594) — dastlabki tarixiy dramalar va komediylar; ikkinchi davr (1594–1600) —

"Romeo va Juletta", "Venesiya savdogari", yetuk komediyalar; uchinchi davr (1600–1608) — buyuk tragediyalar davri — Hamlet, Otello, Qirol Lir, Makbet; to'rtinchi davr (1608–1612) — romantik tragikomediyalar.

Shekspir London hayotining va elizavetin teatrining markazida bo'ldi. "Globus" teatrini boshqarish va "Qirollik aktyor" truppasi bilan hamkorlik uning asarlarining teatr uchun yaratilganligini ta'kidlaydi. Uning asarlari sahna uchun yozilganligi sababli, ular o'qishda ham, sahnada ham birdek ta'sirchan.

8.2. Buyuk tragediyalar: Hamlet, Otello, Qirol Lir, Makbet

Shekspirning buyuk tragediyalari insoniyat adabiyotining cho'qqilari sifatida baholanadi. Ularda insoniy tabiatning chuqur qatlamlari — shubha, rashk, yovuzlik, sadoqat — keskin dramatik vaziyatlar orqali ochib beriladi.

"Hamlet" (1601) — adabiyotdagi eng ko'p tahlil qilingan asarlardan biri. Daniya shahzodasi Hamletning otasiga o'ch olish va o'z shubhasi bilan kurashishi insonning axloqiy parchalanishini va "bo'lish yoki bo'lmaslik" savolini o'rta ga chiqaradi. Hamlet — ziyoli, falsafiy fikrlovchi, lekin harakatga

qodir bo'lolmaydigan qahramon sifatida insoniyat madaniyatidagi ramziy obrazga aylandi.

"Otello" (1603) rashk va aldanishning fojiasini tasvirlaydi. Yago — adabiy yovuzlikning eng ta'sirchan obrazlaridan biri. "Qirol Lir" (1605) keksalik, qonxo'rlik va sadoqat mavzularini tragik darajada ko'taradi. "Makbet" (1606) esa hokimlik uchun jinoyat yo'liga kirish va vijdonning azobini tasvirlaydi.

Shekspir tragediyalari bir nechta umumiy xususiyatga ega: qahramon o'zining qusuri (hamartia) tufayli halok bo'ladi; inson irodasining ilohiy qismat bilan ziddiyati; komiklarning mavjudligi (fool) — bu Gretsiya tragediyasidan farqli xususiyat; til va uslubning ulug'vorligi; psixologik realizm.

8.3. Komediylar, tarixiy dramalar va sonnetlar

Shekspirning komediylari sarguzasht, sevgi va jamiyat satirasini birlashtiradi. "Yoz kechasidagi tush" (1595) — sehrli o'rmon, uchib yuruvchi parilar va qorishib ketgan sevgi munosabatlarini ulug'vor kulgili tarzda tasvirlaydi. "Venetsiya savdogari" (1596) — shaylok obrazi bilan adabiy-ijtimoiy tanqidni ifodalaydi. "Otuzinchi kechada" — gender munosabatlari haqidagi satirik o'yin.

Shekspirning tarixiy dramalari ingliz milliy o'zligini shakllantirdi. "Richard II", "Genrix IV" (1-2 qism), "Genrix V", "Richard III" — bu asarlar ingliz tarixi va siyosat falsafasini dramatik tarzda o'rganadi. Falstaff obrazi — ingliz adabiyotining sevimli komik qahramonlaridan biri.

Shekspirning 154 ta sonneti — Yevropa sonnet an'anasining muhim qismi. Ularning aksariyati "yosh do'st" va "qora xonim"ga bag'ishlangan. Bu sonnetlarda vaqt va o'lmaslik, sevgi va san'at, umid va umidsizlik mavzulari chuqur lirizm bilan ifodalanadi. 18-sonnet ("Shalini yozgi kunga mengatay...") — adabiyotda eng ko'p eslanadigan she'rlardan biri.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Shekspirning ijodiy davrlari qanday xususiyatlar bilan farqlanadi?
2. 2. «Hamlet» asarida «bo'lish yoki bo'lmaslik» monologi qanday falsafiy masalani ko'taradi?
3. 3. Shekspir tragediyalari yunon tragediyasidan qanday farq qiladi?
4. 4. Falstaff obrazi qanday ijtimoiy ma'no kasb etadi?
5. 5. Shekspir sonnetlari Petrarxa sonnet an'anasini qanday davom ettiradi?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. «Hamlet» asarining III parda, 1-sahnasini o'qib, Hamlet monologini tahlil qiling.
2. 2. Shekspir tragediyasidagi qahramon va yunon tragediyasidagi qahramon taqqoslanmasini yozing.
3. 3. Shekspirning 18 yoki 130-sonnetini o'zbek tiliga tarjima qiling va tarjimangizni izohlang.

9-MAVZU. KLASSITSIZM VA MA'RIFATPARVARLIK DAVRI ADABIYOTI

MAVZU REJASI

- 1. Klassitsizm estetikasi va asosiy tamoyillari
- 2. Fransuz klassitsizmi: Rasin, Moler va boshqalar
- 3. Ma'rifatparvarlik davri adabiyoti: Volter, Russo, Didro

TAYANCH SO'ZLAR

Klassitsizm • Ma'rifatparvarlik • Uch birlik qoidasi • Rasin • Moler • Volter • Russo • Didro • Aql kulti • Utopiya • Satirik roman

9.1. Klassitsizm estetikasi va asosiy tamoyillari

Klassitsizm — XVII asrda Fransiyada paydo bo'lib, XVIII asrda butun Yevropaga tarqalgan adabiy-badiiy yo'nalish. U antik adabiyot va san'atni ideal va namuna sifatida ko'rib, shu merosga taqlid asosida yangi asarlar yaratishni maqsad qildi.

Klassitsizm estetikasining asosiy tamoyillari: aqlga sig'adigan va tartibli badiiy matn yaratish; janrlarning qat'iy ierarxiyasi (yuksak janrlar: tragediya, epos, oda; past janrlar: komediya, satira); dramatik asarlar uchun uch birlik qoidasi

— joy, vaqt va harakat birligi; tabiiylikdan ko'ra go'zallikni ustun qo'yish; milliy tilni takomillashtirish.

Frantsuz klassitsizmi adabiy akademiya va qoidalar orqali institutsional tus oldi. 1635 yilda tuzilgan Fransiya Akademiyasi til me'yorlarini belgiladi va adabiy baholash standartlarini ishlab chiqdi. Bu tizim bir tomondan adabiyot sifatini ko'tardi, ikkinchi tomondan esa ijodiy erkinlikni chekladi.

Klassitsizm falsafasi Dekart ratsionalizmiga asoslangan edi. Inson aqli universal haqiqatga yetish qodir va san'at ham aqliy tamoyillar asosida yaratilishi kerak degan g'oya dominantlik qildi. Bu estetika keyinchalik romantizm tomonidan keskin rad etildi.

9.2. Fransuz klassitsizmi: Rasin, Korney va Moler

Fransuz klassitsizmi o'zining eng yuksak namunalarini drama janrida berdi. Pyer Korney (1606–1684) klassik tragediyaning asoschilaridan biri. Uning "Sid" (1636) asari burch va sevgi o'rtasidagi ziddiyatni tasvirlaydi — bu klassitsizm dramaturgiyasining o'zagidagi mavzu. Korney tragediyalarida qahramonlar iroda kuchi bilan o'z vazifalarini bajaradilar.

Jan Rasin (1639–1699) — fransuz klassik tragediyasining eng yetuk vakili. "Andromaxe", "Britanik", "Fedra" asarlari Rasinning psixologik murakkabligi va til go'zalligini ko'rsatadi. "Fedra" (1677) — burchga xiyonat qiladigan va shu sababli halok bo'ladigan ayol qismati haqidagi tragik asar.

Jan-Batist Moler (1622–1673) — fransuz klassik komediyasining cho'qqisi. Uning asarlari — "Tartyuf", "Misanthrop", "Xasissa", "Imaginar bemor" — jamiyat illatlarini kulgili va keskin tarzda tanqid qiladi. Tartyuf — ikkiyuzlamachilik timsoli sifatida butun dunyo adabiyotiga o'tgan obraz. Moler komediyalari hozirgi kunda ham dunyoning yetakchi teatrlarida muvaffaqiyatli qo'yiladi.

9.3. Ma'rifatparvarlik davri adabiyoti: Volter, Russo, Didro

Ma'rifatparvarlik (Enlightenment) — XVIII asrda Fransiyada markazlashgan, Yevropaga va Amerikaga tarqalgan intellektual harakat. Ma'rifatparvarlar aqlga, bilimga va ijtimoiy islohatlarga ishondilar. Adabiyot ularning uchun tarbiyaviy va ijtimoiy qurol edi.

Fransua Mari Arue, Volter nomi bilan mashhur (1694–1778), ma'rifatparvarlikning eng ta'sirli vakili. Uning

"Kandid" (1759) romani diniy va falsafiy optimizmni keskin satirik tarzda tanqid qiladi. Kandidning turli mamlakatlar orqali sayohati davomida u dunyodagi yovuzlik, tengsizlik va adolatsizlikka guvoh bo'ladi.

Jan-Jak Russo (1712–1778) — ma'rifatparvarlikning original va ba'zan ziddiyatli vakili. Uning "Ijtimoiy shartnoma" siyosiy falsafasi Fransuz inqilobiga ilhom berdi. "Emil yoki tarbiya haqida" pedagogik asari zamonaviy ta'lim nazariyasiga katta ta'sir ko'rsatdi. "E'tiroflar" avtobiografik romani esa ichki kechinmalarni batafsil tasvirlab, romantizm adabiyotiga yo'l ochdi.

Denni Didro (1713–1784) — "Ensiklopediya"ning asosiy muharriri. Uning adabiy asarlari — "Ramoning jiyani", "Fatalist Jak" — romanchilikning yangi usullarini sinadi va keyingi realistik romanchilikka ta'sir qildi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Klassitsizm estetikasining asosiy tamoyillari qaysilar va ular qanday asoslanadi?
2. 2. Uch birlik qoidasi nima va u nima uchun joriy etilgan?
3. 3. Moler komediyalarining asosiy maqsadi nima?
4. 4. Volterning «Kandid» romanida qanday g'oyalar tanqid qilinadi?

5. 5. Russo ma'rifatparvarlik harakatida qanday o'rin egallaydi?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Molyer «Tartyuf»idagi ikkiyuzlamachilik mavzusini zamonaviy kontekstda tahlil qiling.
2. 2. Volter «Kandid»ini o'qib, unda faylasuf Panglosning optimizm nazariyasi qanday tanqid qilinishini tahlil qiling.
3. 3. Klassitsizm va romantizm estetikalarini qiyosiy jadval tuzib taqqoslang.

10-MAVZU. ROMANTIZM VA REALIZM ADABIY YO'NALISHLARI

MAVZU REJASI

- 1. Romantizm: tarixiy zaminlari, estetikasi va asosiy vakillari
- 2. Realizm adabiyotining shakllanishi va tamoyillari
- 3. Buyuk realist romanchilar: Balzak, Tolstoy, Dostoyevskiy

TAYANCH SO'ZLAR

Romantizm • Realizm • Bayron • Gyote • Pushkin • Balzak • Tolstoy • Dostoyevskiy • Tarixiy roman • Ijtimoiy roman • Psixologizm

10.1. Romantizm: kelib chiqishi, estetikasi va vakillari

Romantizm — XVIII asrning oxiri va XIX asrning birinchi yarmida Yevropada keng tarqalgan adabiy-badiiy yo'nalish. U ma'rifatparvarlikning aqlga sig'adigan dunyoqarashiga va klassitsizmning qat'iy qoidalariga qarshi isyon sifatida paydo bo'ldi. Romantizm his-tuyg'ularni, tasavvurni, tabiatni va milliy o'zlikni ulug'ladi.

Romantizm estetikasining asosiy xususiyatlari: individuallik va geoideal kulti; tabiiy go'zallik va hayot muqaddasligi; tarixiy va egzotik mavzular; xalq og'zaki ijodiga murojaat; mistika va fantastikaga qiziqish; jamiyat va sivilizatsiyadan qochish istagi.

Yevropaning turli mamlakatlarida romantizm o'ziga xos shakllarda rivojlandi. Germaniyada Gyote ("Faust") va Shiller; Angliyada Bayron, Shelli va Kits; Fransiyada Gyugo, Lamarten; Rossiyada Pushkin, Lermontov; Polshada Mitskevich — bularning hammasi romantizm davri adabiyotining yirik vakillardir.

Lord Bayronning (1788–1824) shaxsiyati va ijodi romantizmning ramziga aylandi. Uning qahramonlari — Xarold, Korsarlik, Don Juana — "Bayronik qahramon" tipini yaratdi: jiddiy, sirli, jamiyatdan begona, ammo jo'shqin ruhli inson. Bu tip keyinchalik butun XIX asr adabiyotiga ta'sir ko'rsatdi.

10.2. Realizm adabiyotining shakllanishi va tamoyillari

Realizm — XIX asrning o'rtalarida romantizmdan keyin paydo bo'lgan va unga muqobil sifatida rivojlangan adabiy yo'nalish. Realistlar ijtimoiy hayotni uning haqiqiy murakkabligida tasvirlashga intildi.

Realizm tamoyillari: hayotni ishonchli va to'g'ri tasvirlash; ijtimoiy muhitning inson taqdiri va xarakteriga ta'sirini ko'rsatish; tipik qahramonlarni tipik sharoitlarda tasvirlash (Engelsning ta'rifi); psixologik portret chuqurligi; ijtimoiy tanqid va ijtimoiy masalalar ko'tarish.

Realist adabiyot qahramoni — romantik emas, odatdagi inson. Uning hayoti ijtimoiy kuchlar, iqtisodiy sharoit va tarixiy jarayon bilan uzviy bog'liq. Realizm roman janri orqali o'zini ifoda etdi — bu janr 19-asrda nafaqat adabiyotning, balki ijtimoiy tafakkurning ham asosiy shakliga aylandi.

Fransiyada Flober ("Madame Bovari"), Angliyada Dikens ("Oliver Twist"), Rossiyada Gogol, Turgenev, Tolstoy va Dostoyevskiy — bularning asarlari realizm namunasining eng yuksak cho'qqilaridir. Ularning asarlari o'z davrlarining ijtimoiy hujjati sifatida ham o'qilishi mumkin.

10.3. Buyuk realist romanchilar: Balzak, Tolstoy, Dostoyevskiy

Onore de Balzak (1799–1850) — fransuz realizmining ulug' namoyandasi. Uning 90 dan ortiq roman va hikoyadan iborat "Inson komediyasi" sikli fransuz jamiyatini har tomonlama tasvirlaydi. Balzak pul, hokimiyat va jamiyat munosabatlarini keskin tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qildi.

Lev Tolstoy (1828–1910) — jahon adabiyotining eng buyuk romanchisi. "Urush va tinchlik" — tarix va individual taqdirni, urush va tinchlik falsafasini ulug'vor panoramada tasvirlaydi. "Anna Karenina" — ijtimoiy me'yorlar va individual erkinlik o'rtasidagi ziddiyatni fojiaiy tarzda ifodalaydi. Tolstoy psixologik tahlili va xarakter rivojlanishidagi mahorat sohasida tengi yo'q yozuvchi sifatida tan olinadi.

Fyodor Dostoyevskiy (1821–1881) — psixologik proza va egzistensial adabiyotning asoschilaridan biri. "Jinoyat va jazo", "Karamazov akalar", "Idiot", "Bir so'ta ezilganlar" — bu asarlar insonning eng chuqur psixologik qatlamlarini, vijdon, gunoh va qutulish masalalarini ko'taradi. Dostoyevskiy ta'siri XX asr adabiyotiga — Kafka, Kamyu, Sartr — juda kuchli bo'ldi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Romantizm ma'rifatparvarlikka qanday munosabatda edi?
2. 2. «Bayronik qahramon» tipi qanday xususiyatlarni o'z ichiga oladi?
3. 3. Realizm tamoyillari qanday va ular romantizmdan qanday farq qiladi?

4. 4. Balzakning «Inson komediyasi» qanday g'oyaviy dasturni amalga oshiradi?
5. 5. Dostoyevskiy psixologizmining xususiyatlari nimalardan iborat?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Bayronning «Xarold qo'shig'i» yoki «Don Juana»dan parchani o'qib, bayronik qahramon xususiyatlarini aniqlang.
2. 2. Dostoyevskiy «Jinoyat va jazo»dagi Raskolnikov obrazini tahlil qiling.
3. 3. Tolstoy va Dostoyevskiy romanlarida psixologizm xususiyatlarini qiyosiy tahlil qiling.

11-MAVZU. BADIY XRONOTOP TUSHUNCHASI: NAZARIY ASOSLAR VA M. BAXTIN QARASHLARI

MAVZU REJASI

- 1. Xronotop tushunchasi: genezis va ta'rif
- 2. Mixail Baxtin xronotop nazariyasi
- 3. Xronotop turlari va adabiy tahlilda qo'llanilishi

TAYANCH SO'ZLAR

Xronotop • Makon • Zamon • Baxtin • Badiiy vaqt •
Badiiy makon • Karnaval • Dialogizm • Polifoniya • Janr
xronotopu

11.1. Xronotop tushunchasi: genezis va ta'rif

"Xronotop" atamasi yunoncha "xronos" (vaqt) va "topos" (makon) so'zlarining birikmasidan hosil bo'lgan. Albert Eynshteynning nisbiylik nazariyasidan olingan bu tushuncha adabiyotshunoslikka Mixail Baxtin tomonidan kiritildi.

Adabiy xronotop — badiiy asardagi makon va vaqtning o'zaro bog'liq birligidir. Bu ikkala o'lcham adabiy asarda alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida ishlaydi: muayyan joy muayyan zamon belgisi bilan qo'shiladi, muayyan davr o'z fazoviy ifodasi bilan birgalikda aks etadi.

Aristotelning "Poetika"sida vaqt va makon masalasiga murojaat qilingan bo'lsa ham, xronotopning mustaqil nazariy tushuncha sifatida tahlili XX asrga to'g'ri keladi. Romanchilik nazariyasida xronotop masalasi ayniqsa muhim o'rin egallaydi, chunki roman janri o'zining murakkab zamon-makon tuzilishi bilan boshqa janrlardan farqlanadi.

Badiiy asardagi makon va vaqt real zamon va makonga o'xshab ko'rinsa-da, ular real hayot o'lchamlari emas. Adabiy asardagi vaqt cho'zilishi, qisqarishi yoki to'xtab qolishi mumkin; makon esa geografik aniqlikdan ko'ra ma'naviy va simvolik ahamiyatga ega.

11.2. Mixail Baxtin xronotop nazariyasi

Mixail Baxtin (1895–1975) — rus adabiyotshunosligining eng ta'sirchan nazariyotchilaridan biri. Uning "Roman va xronotop shakllari" (1937–38, 1973 yilda to'liq nashr etilgan) maqolalari xronotop nazariyasining asosiy manbayi hisoblanadi.

Baxtin xronotopni "adabiy asarda o'zlashtirish koeffitsienti"ning o'zaki ifodasi sifatida ta'riflaydi — ya'ni yozuvchi qanchalik makon va vaqtni to'g'ri va san'atkorona qo'llay olsa, uning voqelikni badiiy o'zlashtirishi shunchalik chuqur bo'ladi.

Baxtin xronotoplarni tarixiy-tipologik jihatdan klassifikatsiyalaydi. Yunoncha romanlar uchun "sarguzasht-vaqt" xronotopu xosdir — qahramon tasodifiy uchrashuvlar, xatarlar va safarlar orqali o'z maqsadiga yetadi, vaqt esa ketma-ket hodisalar ketma-ketligi orqali o'tadi. "Yo'l xronotopu" qahramonning sayohati va uning yuksalishi yoki tushishini birlashtirib beradi. "Sardobdagi uchrashish xronotopu" — syujet rivojida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadigan makon.

Baxtin nazariyasi faqat xronotop bilan cheklanmaydi. Uning "polifoniya", "dialogizm", "karnaval" tushunchalari ham adabiy tahlil uchun muhim mavzularga aylangan. Bu tushunchalarning barchasi o'zaro bog'liq: karnaval dunyoqarashida ham makon va zamon o'z odatdagi tartibidan chiqib ketadi.

11.3. Xronotop turlari va adabiy tahlilda qo'llanilishi

Baxtinning klassifikatsiyasiga ko'ra adabiyotda bir qancha asosiy xronotop turlari mavjud. Sarguzasht-vaqt xronotopu — dastlabki yunon romanlarida uchraydigan, qahramon boshidan kechiradigan tasodifiy hodisalar ketma-ketligi bilan belgilanadigan xronotop. Bu xronotopda

qahramonning o'zi o'zgarmaydi, faqat atrofidagi sharoit o'zgaradi.

Sarguzasht-maishiy xronotop — Apeleyning "Oltin eshak" asarida kuzatiladigan turdagi xronotop bo'lib, qahramon endi o'z boshidan kechirganlari tufayli o'zgarib, rivojlanib boradi. Biografik xronotop — inson umri bosqichlari orqali vaqtning o'tishini aks ettiradi. Idilliya xronotopu — xalq hayotini, tabiat bilan uyg'unlikni, urug'-qabilaviy hayot ritmini aks ettiradi.

Roman xronotopu eng murakkab xronotop sifatida barcha sanab o'tilgan turlarni o'z ichiga olishi yoki ularni birlashtirib, yangi tuzilmalar yaratishi mumkin.

Xronotop tahlilini qo'llash: birinchi qadam — asardagi vaqt tuzilmasini aniqlash (linear, siklik, to'xtagan, orqaga qaytuvchi); ikkinchi qadam — makonning xarakterini aniqlash (yopiq/ochiq, xavfli/xavfsiz, real/fantastik); uchinchi qadam — vaqt va makon o'rtasidagi semantik aloqalar — ularning birgalikda qanday ma'no yaratishini tahlil qilish.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. «Xronotop» atamasi qanday hosil bo'lgan va u adabiyotshunoslikka kim tomonidan kiritilgan?

2. 2. Baxtin xronotopni qanday ta'riflaydi?
3. 3. Sarguzasht-vaqt va sarguzasht-maishiy xronotoplar bir-biridan qanday farq qiladi?
4. 4. Yo'l xronotopu qanday janrlar uchun xarakterli?
5. 5. Adabiy asarni tahlil qilishda xronotop yondashuvidan qanday foydalaniladi?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Bir tanish romanda (masalan, «Don Kixot» yoki «Jinoyat va jazo»da) xronotop turini aniqlang va tahlil qiling.
2. 2. Baxtin «Karnaval» tushunchasini o'rganing va bir adabiy asarda uni aniqlang.
3. 3. «Yo'l» xronotopu qo'llanilgan uchta asarni sanab, ularni qiyosiy tahlil qiling.

12-MAVZU. EPIK ASARLARDA MAKON VA ZAMON BIRLIGI: XRONOTOP TAHLILI

MAVZU REJASI

- 1. Epik janrda vaqt va makon tuzilishi
- 2. Qadimgi eposlarda xronotop xususiyatlari
- 3. Zamonaviy epik asarlarda xronotop transformatsiyasi

TAYANCH SO'ZLAR

Epik janr • Epik zamon • Mifologik vaqt • Qahramon makoni • Yo'l motivi • Tarixiy vaqt • Siklik vaqt • Linear vaqt

12.1. Epik janrda vaqt va makon tuzilishi

Epos — adabiyotning eng qadimiy va eng ko'p o'rganilgan janrlaridan biri. Uning xronotopik xususiyatlari boshqa janrlardan keskin farq qiladi. Epik janrda zamon va makon munosabatlari alohida qonuniyatlarga bo'ysunadi.

Epik janrdagi vaqt odatda "buyuk o'tmish" vaqti sifatida taqdim etiladi. Baxtin ta'biri bilan aytganda, epik qahramon "mutloq o'tmish" zamirida harakat qiladi — u hozirgi kun bilan muloqotga kirishmaydigan, o'ziga xos qadimiy olamda yashaydi. Bu epik qahramon bilan roman qahramoni

o'rtasidagi asosiy farqlardan biri: roman qahramoni hozirgi zamon bilan bevosita muloqotda.

Epik makonda esa ikkita asosiy qatlam mavjud: inson makoni (qishloq, qo'rg'on, ko'cha) va qahramon makoni (jangovar maydon, sayohat yo'li, g'ayritabiiy o'lkalar). Bu ikkala makon epik syujetda o'zaro munosabatga kirishadi va qahramonning shakllanishi epik makon orqali belgilanadi.

Epik asarlarda yo'l motivi alohida ahamiyatga ega. Yo'l — epik qahramonning ajdodlar o'lkasidan uzoqlashishi va ularga qaytishi, maqsad sari harakat va sinovlar davri sifatida ma'no kasb etadi. "Odisseya", "Mahabharata", "Alpomish" — bularning barchasida yo'l motivi va makon o'zgarishi syujetning asosini tashkil qiladi.

12.2. Qadimgi eposlarda xronotop xususiyatlari

Qadimgi eposlarda xronotop o'ziga xos mifologik xarakterga ega. Mifologik vaqt — siklik, qaytuvchi, ilohiy qonunlarga bo'ysunuvchi vaqt. Mifologik makon — kosmik tartibni aks ettiradigan, muqaddas va oddiy joylarning qat'iy farqlanuvchi makoni.

"Iliada"da vaqt bir jangning qisqa davri (bir necha hafta) bilan chegaralangan, ammo asar bu kichik vaqt oralig'ida ulug'vor tarixiy voqealarni aks ettiradi. Asardagi makon esa

jangovar maydoni, Olimpiya va Troya shahri o'rtasida taqsimlanadi. Xudolar Olimpiyadan insonlar hayotiga aralashishi makon tuzilmasidagi vertikal dimensiyanı yaratadi.

"Gilgamesh"da vaqt qahramonning hayot yo'li bilan o'lchanadi, ammo unda abadiylik va o'lmaslik sari intilish ham muhim. Asardagi makon — Uruk shahri, o'rmonlar va narigi dunyo — qahramonning ruhaniy shakllanishini aks ettiradi.

O'zbek xalq eposi — "Alpomish", "Manas", "Go'ro'g'li" — bu xronotopik xususiyatlarni o'z ichiga oladi va shu bilan birga o'ziga xos milliy adabiy an'analarga tayanadi. "Alpomish"dagi yurt-musofirlik kontrasti, Boysun va Qalmoqiston makonlarning qarama-qarshi semantikasi — bular xronotop tahlilining muhim ob'ektlaridir.

12.3. Zamonaviy epik asarlarda xronotop transformatsiyasi

Zamonaviy adabiyotda epik an'ana davom etsa-da, xronotop tuzilishi sezilarli darajada o'zgardi. Tolkiening "Uzuklar hukmdori", Markes "Yuz yillik yolg'izlik", Pasternakning "Doktor Jivago" — bularning hammasi epik

miqyosli asarlar, ammo ulardagi zamon-makon munosabatlari qadimgi eposlardan farqlanadi.

Gabriel Garsia Markesning (1927–2014) "Yuz yillik yolg'izlik" (1967) romanida vaqt siklik tuzilishga ega — Buendiya oilasining taqdiri takrorlanuvchi naqshlarda rivojlanadi. Asardagi Makondo shaharini real Kolumbiya qishlog'iga emas, balki insoniyat taqdirining ramziy makoni sifatida o'qish kerak. Bu "sehrli realizm"ning xronotopik xususiyati.

Zamonaviy epik asarlarda xronotop ko'pincha mifologik vaqt va tarixiy vaqtning uyg'unligini aks ettiradi. Tarixiy zamon aniq voqealar bilan ifodalansa, mifologik vaqt simbolik va ramziy qavatlar orqali namoyon bo'ladi. Bu ikki qatlam o'zaro kirib chiqib ketishi zamonaviy epik asarlarning xronotopik boyligini ta'minlaydi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Epik janrda vaqt qanday tuzilishga ega?
2. 2. Mifologik vaqt tarixiy vaqtdan qanday farq qiladi?
3. 3. «Alpomish» dostonida yurt va musofirlik makonlarining semantikasini tushuntirib bering.
4. 4. Zamonaviy epostarda xronotop qanday o'zgargan?

5. 5. Markes «Yuz yillik yolg'izlik»ida vaqt qanday tuzilishga ega?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. «Alpomish» dostonida yurt va begona makonlarni xronotop tahlili nuqtai nazaridan tahlil qiling.
2. 2. Gomer «Odissey»ida yo'l xronotopi qanday ishlashini tahlil qiling.
3. 3. Zamonaviy bir epik romanning xronotopini tahlil qiling (hajm 3-4 sahifa).

13-MAVZU. ROMAN JANRIDA XRONOTOP: SYUJET VA QAHRAMON RIVOJIDAGI ROLI

MAVZU REJASI

- 1. Roman janrining xronotopik xususiyatlari
- 2. Klassik romanlarda xronotop: rivojlanish va makon
- 3. Psixologik va modernist romanlarda xronotop

TAYANCH SO'ZLAR

Roman janri • Syujet xronotopu • Qahramon rivojlanishi
• Bildungsroman • Tarixiy roman • Psixologik roman • Ichki monolog • O'ng oqimi

13.1. Roman janrining xronotopik xususiyatlari

Roman — hozirgi kunda eng keng tarqalgan adabiy janr va uning xronotopik tuzilishi boshqa janrlarnikidan sezilarli darajada farqlanadi. Baxtin romanни "zamonaviy janr" deb ataydi — u hozirgi zamonda yashaydi va o'zgarib boradi.

Roman janrining asosiy xronotopik xususiyatlari: avvalo, vaqt linear va o'zgaruvchi tarzda oqadi — qahramon o'tmish, hozir va kelajak o'rtasida harakat qiladi. Ikkinchidan, ichki vaqt (psixologik vaqt) va tashqi vaqt (tarixiy, ijtimoiy vaqt) o'rtasida kuchli tarang munosabat mavjud. Uchinchidan,

makon ijtimoiy sinflar, munosabatlar va qadriyatlar ramziga aylanadi.

Roman janri uchun xos bo'lgan xronotoplar: "yo'l romani" — qahramonning sayohati va unda o'z-o'zini kashf etishi; "tarbiya romani" (Bildungsroman) — qahramonning yosh boladan yetuk insonga o'sib voyaga yetishi; "tarixiy roman" — shaxsiy taqdirning katta tarixiy jarayonlar bilan kesishishi; "psixologik roman" — ichki vaqtning tashqi vaqtdan ko'ra muhimroq rol o'ynashi.

Roman janrida makon tasvirining ahamiyati ham katta. Balzak romanlarida Paris shahrining har bir ko'chasi ijtimoiy tabaqa va ma'lum hayot tarzining ramziga aylangan. Dickens Londoni, Tolstoy Mo'skvasi, Dostoyevskiy Peterburgi — bu shaharlar nafaqat joy, balki ma'naviy-ijtimoiy muhit sifatida ishlatiladi.

13.2. Klassik romanlarda xronotop: Bildungsroman va tarixiy roman

Bildungsroman (tarbiya romani) — qahramonning bolakaylik va o'smirliqdan yetuk insonlikka o'tishi va bu jarayonda jamiyat, sevgi va tajriba orqali shakllanishini tasvirlaydigan roman turi. Bu janrda xronotop qahramonning rivojlanish bosqichlari bilan uzviy bog'liq.

Gyotening "Vilgel'm Meysterning ta'lim yillari" (1795) — Bildungsroman janrining klassik namunasi. Qahramonning teatr va jamiyat bilan uchrashuvi, sevgi va do'stlik tajribasi uning shaxsini shakllantiradi. Dickensning "Buyuk umidlar" (1860–61) ingliz Bildungsromanining eng mashhur namunasi. Pip qishloq bolasidan Londondagi "gentleman"ga aylanishini tasvirlaydi — bu jarayonda xronotopik o'zgarish (qishloq — shahar) qahramonning ichki o'zgarishini belgilaydi.

Tarixiy roman janrida xronotop ikki qatlam — tarixiy jarayon va shaxsiy taqdirning uyg'unligi — asosida quriladi. Valter Skottning romantik tarixiy romanlari bu janrni shakllantirdi. Tolstoyning "Urush va tinchlik" — tarixiy roman janrini yangi darajaga ko'tardi. Unda Napoleon urushlari xronotopu real tarixiy dalillar bilan aniq ifodalanadi, qahramon taqdiri esa shu tarixiy oqimda o'z o'rnini topishga intiladi.

13.3. Psixologik va modernist romanlarda xronotop

Psixologik roman vaqtni tashqi voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki qahramon ong va hissiyotlarining oqimi sifatida ifodalaydi. Bu janrda ichki vaqt — psixologik xronotop — asosiy o'ringa chiqadi.

Dostoyevskiy romanlari — "Jinoyat va jazo", "Karamazov akalar" — psixologik xronotopning erta va keskin namunalari. Ularda syujet voqealari ko'pincha qisqa vaqt ichiga joylashgan (Raskolnikov jinoyatidan tergacha atigi 1-2 hafta), ammo psixologik vaqt va o'zaro muloqotlar shu qisqa davr ichida ulkan hajmni egallaydi.

XX asr modernist romanida xronotop yanada murakkablashdi. Marsel Prustning "Ketgan zamonlar izidan" (1913–1927) romanida vaqt esdalik orqali qayta tiriladi — "involuntar esdalik" mexanizmi vaqtni subjektiv tarzda qayta tartiblaydi. Jeyms Joysning "Uliss" (1922) romanida bitta kun (1904 yil 16 iyun) London emas, Dublin shahrida Odissey xronotopi asosida ulug'vor romanistik kosmosga aylantiriladi.

Virjiniya Vulfning "To' dengiz bo'yiga" (1927) asarida vaqt "ong oqimi" texnikasi orqali psixologik jihatdan kengaytiriladi va siqiladi. Bu romanda tashqi zamon ahamiyatini yo'qotib, ichki kechinmalar zamoni oldingi o'ringa chiqadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Roman janri xronotopi boshqa janrlardan qanday farq qiladi?

2. 2. Bildungsroman nima va uning xronotopik xususiyatlari qanday?
3. 3. Tarixiy romanda xronotop qanday ikki qatlamni birlashtiradi?
4. 4. Psixologik romanda vaqt qanday namoyon bo'ladi?
5. 5. Modernist romanda xronotop qanday o'zgargan?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Tolstoy «Urush va tinchlik»ida shaxsiy taqdirning tarixiy jarayon bilan aloqasini xronotop tahlili orqali ko'rsating.
2. 2. Dostoyevskiy «Jinoyat va jazo»da psixologik vaqt va tashqi vaqt o'rtasidagi munosabatni tahlil qiling.
3. 3. O'zbek adabiyotidagi bir romanda xronotop tuzilishini tahlil qiling.

14-MAVZU. SHEKSPIR DRAMATURGIYASIDA XRONOTOP VA SAHNA MAKONI

MAVZU REJASI

- 1. Shekspir teatrida sahna makonining funksiyalari
- 2. Tragediyalarda xronotop: makon va taqdirning birligi
- 3. Komediyalarda xronotop: vaqt va sevgining uyg'unligi

TAYANCH SO'ZLAR

Elizavetin teatri • Sahna makoni • Dramatik vaqt •
Globus teatri • Tragik xronotop • Komik xronotop • Topos •
Dramatik ziddiyat

14.1. Shekspir teatrida sahna makonining funksiyalari

Shekspirning dramaturgiyasini tahlil qilishda sahna makoni alohida ahamiyat kasb etadi. Elizavetin davri teatri — "Globus" va boshqa sahnalar — zamonaviy teatrdan tubdan farq qilardi. Dekoratsiyas yoki minimal dekor bilan ishlagan bu teatrdan makonni asosan muallif so'zlari yaratardi.

Elizavetin teatr sahnasi uch darajadan iborat edi: asosiy sahna (yer sathi, ko'pchilik sahnalar uchun), ustki galereya (tepalik, qal'a devori yoki balkon uchun) va pastki qism (yer osti, qabriston yoki qorong'ulik uchun). Bu vertikal makon

strukturasi Shekspir dramaturgiyasida ko'p symbolik ahamiyat kasb etadi.

Shekspir dramaturgiyasida makon ko'pincha qahramon ahvolining ramziga aylanadi. "Makbet"da qal'a — hokimiyat va xavfsizlik makoni — asta-sekin qorong'ulik va qo'rquv makoni'ga aylanadi. "Hamlet"dagi Elsinor qal'asi — davlat chirishi va sirtqi tartibning ichki axloqsizlikni yashirishi ramziga aylanadi.

Shekspir ko'pincha "tabiiy makon" — o'rmonlar, tunda dengiz qirg'og'i — bilan "sivilizatsiya makoni" — saroy, shahar — o'rtasidagi ziddiyatni ishlatadi. "Yoz kechasidagi tush"dagi Afina shahri va sehrli o'rmon, "Qirol Lir"dagi saroy va ochiq dala — bu kontrastlar xronotopning dramatik ahamiyatini ko'rsatadi.

14.2. Tragediyalarda xronotop: makon va taqdirning birligi

Shekspir tragediyalarida xronotop fojiaiy taqdirning ajralmas qismi sifatida ishlaydi. Tragik qahramon ko'pincha o'zining "o'rnidan" chiqib ketib, xronotopik integratsiyani yo'qotadi va bu uning halokati bilan yakunlanadi.

"Hamlet"da Elsinor qal'asi va vaqtning ziddiyati muhimdir. Hamlet otasining o'ldirilganligi haqidagi sir bilan

birga "vaqt izdan chiqdi" — hozirgi zamon o'tmish va kelajak bilan uyg'unlasha olmay qolgan. Hamletning "Bo'lish yoki bo'lmaslik" monologi — hozirgi zamon bilan munosabatini topishning qiyinligi, harakatsizlik — xronotopik izolyatsiya sifatida o'qilishi mumkin.

"Romeo va Juletta"da vaqtning muqarrar tezlashishi muhim rol o'ynaydi. Qahramon muhabbatining yutuqlari va fojiasi juda qisqa vaqt ichida sodir bo'ladi — bu tezlik o'z-o'zidan tragik his uyg'otadi. Verona makonidagi Monteggy va Kapuletti ailalari o'rtasidagi chegaralar yosh sevgilining yashay olmaydigan xronotopik qamalini yaratadi.

"Makbet"da vaqt tezlashishi va makon siqilishi fojيانing yetilishini bildiradi. Makbet dastlab keng qirollikni boshqaradi, keyinchalik esa o'z qal'asining doirasiga qamalib qoladi. Vaqt ham tezlashadi — uning tushlaridan tinchlik olib qoladi, vaqt esa oldinga emas, balki uning halokati tomon intiladi.

14.3. Komediyalarda xronotop: vaqt va sevgining uyg'unligi

Shekspir komediyalarida xronotop tragediyanikidan farqli xususiyatlarga ega. Komik xronotop ko'pincha "tabiiy"

va erkin — sehrli o'rmon, romantik ada, maskarad vaqti — makonlar orqali ifodalanadi.

"Yoz kechasidagi tush"da xronotopik o'yin adabiyotning eng nozik va ta'sirchan namunalaridan biridir. Afina shahri — tartib, qonun va ierarxiya makoni; sehrli o'rmon esa — erkinlik, tartibsizlik va sehrlilik makoni. Belgilanmagan "yoz kechasidagi tush" vaqti odatdagi ijtimoiy qoidalar vaqtinchalik bekor bo'lgan maxsus davr. Bu ikki makon va ikkala vaqt rejimining kontrasti syujetning iyerarhiyasini yaratadi.

"O'n ikkinchi kecha" (Twelfth Night) asarida xronotop gender va identifikatsiya bilan bog'liq. Viola — erkak kiyimida yashagan ayol — ikki xronotop oralig'ida: kema qo'nishi (tashqaridan kelgan begona vaqt) va Illiriya saroyining "uzilish" vaqti. Maskarad va qiyofani o'zgartirish esa xronotopni vaqtinchalik "suv ostiga g'arq qilib" keyinchalik yangi tartibda qayta tiklanishiga imkon beradi.

Shekspir komediyalarida xronotopik qaytish ham muhim: erkin makon va vaqtda adashib ketgan qahramon oxir-oqibat tartib va uyiga qaytadi. Bu qaytish yangi ma'no bilan boyitilgan holda sodir bo'ladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Elizavetin teatri sahnasi qanday tuzilgan edi va bu Shekspir dramaturgiyasiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
2. 2. «Hamlet»da Elsinor qal'asining simvolik ma'nosi nima?
3. 3. «Yoz kechasidagi tush»da sehrli o'rmon qanday xronotopik vazifani bajaradi?
4. 4. Shekspir tragediyalari va komediyalaridagi xronotop qanday farqlanadi?
5. 5. «Makbet»da vaqtning dramatik rivojini ta'riflab bering.

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. «Hamlet»ning biror bir sahnasini xronotop tahlili orqali o'rganing.
2. 2. «Yoz kechasidagi tush»dagi Afina va o'rmon xronotoplarini taqqoslang.
3. 3. Shekspirning bir asarida sahna makoni va dramatik ziddiyatning o'zaro aloqasini tahlil qiling.

15-MAVZU. SHARQ VA G'ARB ADABIYOTIDA BADIY XRONOTOPNING QIYOSIY TALQINI

MAVZU REJASI

- 1. Sharq adabiyotida vaqt va makon tasavvurlari
- 2. G'arb adabiyotida xronotop an'analari
- 3. Sharq-G'arb xronotoplari qiyosiy tahlili

TAYANCH SO'ZLAR

Sharq adabiyoti • G'arb adabiyoti • Vaqt falsafasi • Siklik
vaqt • Linear vaqt • Sufiy xronotop • Transendental makon •
Qiyosiy adabiyotshunoslik

15.1. Sharq adabiyotida vaqt va makon tasavvurlari

Sharq adabiyotida vaqt va makon tasavvurlari G'arb adabiyotidagidan tubdan farq qiladi. Bu farqlar falsafiy-diniy asoslarda yotadi: Sharq falsafasida (ayniqsa hind va xitoy) vaqt ko'pincha siklik — qaytuvchi va aylanuvchi — tarzda tasavvur qilinadi. Bu vaqt tushunchasi adabiy asarlardagi xronotopik tuzilishga bevosita ta'sir qiladi.

Hind adabiyotida "kalpa" — ulkan kosmik vaqt davrlari — tushunchasi mavjud. Mahabharata va Ramayanadagi vaqt odatdagi tarixiy vaqt emas, balki mifologik kosmik vaqtda

joylashgan. Buddaviy adabiyotda esa "hozirgi an" — birdan-bir haqiqiy vaqt — g'oyasi muhim. Bu o'tmish va kelajakka qarama-qo'yilgan hozirning ulug'vorligi Sharq lirikasida ko'p ifodalanadi.

Fors-tojik va arab adabiyotida sufiy vaqt tasavvuri alohida ahamiyat kasb etadi. Rumi, Hofiz, Ibn Arabiyning asarlarida zamon o'tkinchi — ruh esa abadiy. May ichiladigan xona, ichib yurish — bu obrazlar ko'pincha zamon ta'siridan xalos bo'lish, abadiylikka erishish istagi ramzlaridir.

O'zbek klassik adabiyotida, xususan Navoiy she'riyatida vaqt va makon tushunchalari sufiy va islomiy dunyoqarash bilan uyg'unlashadi. Yor makoni, sargardon oshiq va iztirobli kutish — bu xronotopik rasm g'arb romantizmi bilan sirtidan o'xshash bo'lsa-da, ichki ma'no jixatidan farqlanadi.

15.2. G'arb adabiyotida xronotop an'analari

G'arb adabiyotida vaqt tasavvuri ko'proq linear — boshidan oxirigacha ketuvchi — tarzda shakllanib, bu xristian esxatologiyasi bilan bog'liq. Tarix — yaratilishdan to Qiyomatgacha — linear yo'nalishda harakatlanadi. Bu vaqt tushunchasi G'arb adabiyotining ko'pchilik asarlariga singib ketgan.

Yunon antik adabiyotida, ayniqsa tragediyalarda, taqdirning muqarrarligi va vaqtning bir yo'nalishda oqishi muhim. Qahramonlar o'tmishdan qochib, kelajakka erishishga urinsa-da, taqdirning belgilangan yo'lidan chiqolmaydi. Bu "ananke" (zaruriyat) tushunchasi G'arb tragediyasining asosini tashkil qiladi.

Modernist G'arb adabiyotida vaqt subjektiv jihatdan qayta ko'rildi. Prustning "esdalik vaqti", Joysning "ong oqimi", Folknerning turli perspektivalardagi vaqt tuzilishi — bular linear vaqt tasavvurini buzib, vaqtning sub'ektiv plastikligini ko'rsatdi. Bu jihatdan G'arb modernizmi ayrim Sharq falsafiy an'analari bilan yaqinlashdi.

Postmodern G'arb adabiyotida vaqt va makon tuzilishi yanada bo'linib ketdi. Pynchon, Borges, Pekarining asarlarida vaqt labirintlari, parallel makonlar va tarixiy vaqtning meta-narretiv qayta ko'rilishi kuzatiladi.

15.3. Sharq-G'arb xronotoplari qiyosiy tahlili

Sharq va G'arb adabiyotlarida xronotopning qiyosiy tahlili bir qator qiziqarli mushtarakliklar va farqlarni ochib beradi. Bu tahlil nafaqat adabiy, balki madaniy va falsafiy darajada ham muhimdir.

Mushtarakliklar: yo'l motivi — ikkala an'anada ham qahramonning sayohati va shakllanishi muhim o'rin egallaydi. Sevgi va makon aloqasi — Layli va Majnun cho'lidagi maydondan Romeo va Julettaning Verona ko'chalari ko'p jihatdan o'xshash xronotopik funksiyalarni bajaradi. Muqaddas/profan makon farqlanishi — Makka va Quddus, Delfiya va Olimpiya — ikkala an'anada ham muqaddas joylar adabiy topologiyada alohida o'rin egallaydi.

Farqlar: Sharq adabiyotida ko'proq ko'rinarli bo'lgan siklik vaqt G'arb linear tarixiy vaqt tasavvuriga qarama-qarshidir. Sharq sufiy she'riyatida makon ko'pincha o'tmib ketadi — ruhiy holat makoni zamonaviy joy o'rnini bosadi. G'arb realizmida esa makon aniq ijtimoiy tus oladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, xronotop universal adabiy kategoriyadir, ammo uning muayyan madaniy kontekstdagi ko'rinishi turlicha. Bu turlichalik madaniyatlarning falsafiy-diniy asoslarini, ijtimoiy tuzilishini va tarixiy tajribasini aks ettiradi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Sharq adabiyotida vaqt qanday tasavvur qilinadi?
2. Sufiy adabiyotda vaqt va makon tushunchalari qanday ifodalanadi?

3. 3. G'arb adabiyotidagi linear vaqt tushunchasi qanday kelib chiqqan?
4. 4. Sharq va G'arb adabiyotlarida yo'l motivi qanday o'xshash va farqli jihatlariga ega?
5. 5. Qiyosiy xronotop tahlilining adabiyotshunoslikdagi ahamiyati nimada?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Navoiy g'azali va Petrarxa sonnetida sevgi makoni va vaqtini qiyosiy tahlil qiling.
2. 2. «Leyli va Majnun» va «Romeo va Juletta»da xronotopni solishtiring.
3. 3. Sharq va G'arb adabiyotida «yo'l» xronotopu haqida esse yozing (3-4 sahifa).

16-MAVZU. ZAMONAVIY ADABIYOTDA XRONOTOP: POSTMODERN MATNLAR TAHLILI

MAVZU REJASI

- 1. Postmodernizm va xronotopning parchalanishi
- 2. Postmodern romanlarda makon va vaqt tuzilishi
- 3. Raqamli davr va adabiyotda yangi xronotoplar

TAYANCH SO'ZLAR

Postmodernizm • Metanarrative • Intertekstuallik • Giper-matn • Simullakr • Fragmentatsiya • Rizoma • Virtual makon • Raqamli adabiyot

16.1. Postmodernizm va xronotopning parchalanishi

Postmodernizm — XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan adabiy-madaniy yo'nalish. Modernizmning aql va tartibga bo'lgan ishonchidan farqli o'laroq, postmodernizm yaxlit narativning yo'qligini, haqiqatning nisbiyligini va har qanday "buyuk hikoya"ning shubhaliligini ta'kidlaydi.

Postmodern adabiyotda xronotop "parchalanadi" — linear vaqt va aniq makon o'rnini fragmentlangan, qarama-qarshi yoki noaniq zamon-makon tuzilmalari egallaydi. Bu

parchalanish tasodifiy emas — u postmodern dunyoqarashning adabiy ifodasidir.

Jonsatsan Квинчining "Yo'llar labirinti" (Borgesga murojaat) kabi asarlarda vaqt o'zi ham labirintga aylanadi — qahramonlar bitta "haqiqiy" tarixiy yo'lga emas, balki parallel va kesishuvchi yo'llarga ega. Jorge Luis Borgesning "Labirintlar" to'plami postmodern xronotopning dastlabki va klassik namunasi hisoblanadi.

Postmodern matn ko'pincha o'z vaqt va makon tuzilishi haqida "o'ylaydi" — ya'ni metafiktsional tarzda o'zining adabiy qurilishiga e'tibor qaratadi. Bu metafiktsional o'z-o'zini namoyon qilish ham xronotopik o'yin: matn o'zini adabiy vaqt va makon ichida — kutubxona yoki kitob sahifalari ichida — joylashgan sifatida ko'rsatadi.

16.2. Postmodern romanlarda makon va vaqt tuzilishi

Postmodern romanlar xronotopik innovatsiyalarning boy namunalarini berdi. Umberto Ekoning "Atirgul nomi" (1980) o'rta asr monastirini va uning kutubxonasini sirli jinoyat syujeti uchun labirintik makon sifatida ishlatadi. Makon — kutubxona — nafaqat jismoniy joy, balki bilim va yashirilgan haqiqatning ramziy xronotopidir.

Salmon Rushdining "Tungi bolalari" (1981) asarida Hindistonning milliy tarix vaqti va asosiy qahramonlar taqdiri o'rtasidagi aloqa kutilmagan tarzda o'rnatiladi. Asardagi "sehrli realizm" elementi tarixiy vaqtni mifologik qatlamlar bilan birlashtiradi.

Tomas Pinchonning "Tortishish kamoni" (1973) Ikkinchi jahon urushining so'nggi oylarini qahramon Slotrop izlanishlari bilan birlashtiradi. Urush Yevropasi buzilib qolgan xronotopik makonni yaratadi — chegaralar, tarix va shaxsiyat bir-biriga aralashib ketgan.

Orxon Pamukning "Mening ismim Qizil" (1998) asarida XVI asr Istambuli va qo'lyozma miniatyuralari dunyosi zamonaviy detective syujet bilan qo'shiladi. Bu asarda vaqt sahifalari bir-biriga kirib, turli xronotopik qatlamlar yaratadi.

16.3. Raqamli davr va adabiyotda yangi xronotoplar

Raqamli texnologiyalar va internet adabiyot va madaniyatga yangi xronotopik imkoniyatlar ochdi. Virtual makon va raqamli vaqt — bunlar XX asr oxiri va XXI asrning yangi xronotopik kategoriyalaridir.

Giper-matn adabiyoti (interactive fiction) o'quvchiga asarning vaqt va makon tuzilishini o'zi shakllantirishga imkon beradi. "Ulanish"lar orqali o'quvchi turli yo'llarda

harakat qilib, har safar boshqa narrativ tuzilishni qurishga qodir. Bu yangi xronotop adabiy asar chegaralarini erkin qiladi.

Virtual haqiqat adabiyoti va audio-kitoblar ham xronotopik tajribani o'zgartirmoqda. Endi o'quvchi (tinglovchi yoki "ko'ruvchi") adabiy xronotopga jismoniy darajada "botishi" mumkin. Bu imkoniyat adabiy tanqid va nazariyada yangi savollar tug'dirmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlardagi narrativlar — Twitter-romanlar, Instagram she'riyati — yangi qisqa va parchalangan xronotop yaratdi. Bu matnlardagi "hozir" va "bu yerda" doimiy ravishda yangilanib turadi, doimiy xronotop o'rnini vaqtinchalik va o'tkinchi xronotop egallaydi. Bu esa klassik adabiy xronotop nazariyasini yangi nuqtai nazardan qayta ko'rishni talab qiladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. Postmodernizm nima va u adabiyotda xronotopni qanday o'zgartirdi?
2. 2. Borgesning labirint xronotopi qanday ishlaydi?
3. 3. «Atirgul nomi»da kutubxona xronotopi qanday ahamiyat kasb etadi?

4. 4. Giper-matn adabiyotida xronotopning o'ziga xos xususiyatlari qanday?
5. 5. Raqamli davr adabiyotida yangi xronotoplar qanday shakllanmoqda?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Borgesning «Ikki yo'llari bo'lgan bog'» hikoyasini o'qib, xronotop tahlili yozing.
2. 2. Postmodern roman va klassik roman xronotopini qiyosiy tahlil qiling.
3. 3. Raqamli adabiyot va an'anaviy adabiyotdagi xronotop farqlari haqida esse yozing.

17-MAVZU. XX ASR JAHON ADABIYOTIDA MODERNIZM VA EKZISTENSIALIZM

MAVZU REJASI

- 1. Modernizm adabiyoti: asosiy xususiyatlar va vakillari
- 2. Ekzistensializm falsafasi va adabiyotdagi ifodalanishi
- 3. Kafka, Kamyu va Sartrning adabiy merosi

TAYANCH SO'ZLAR

Modernizm • Ekzistensializm • Kafka • Kamyu • Sartr • Absurd • Ong oqimi • Dekonstruksiya • Alienatsiya • Mavjudlik

17.1. Modernizm adabiyoti: asosiy xususiyatlar va vakillari

Modernizm — XIX asr oxiri va XX asrning birinchi yarmida G'arb adabiyoti va san'atida keng tarqalgan harakat. U realistik adabiyot an'analarini rad etib, shaklning yangilanishiga, sub'ektiv ichki tajribaning ifodalanishiga va ilgarigidek dunyoni tushuntirish imkoniyatining yo'qligini tan olishga intildi.

Modernizm adabiyotining asosiy xususiyatlari: ichki monolog va ong oqimi texnikasi; linear syujetdan voz kechish;

ob'ektiv borliq o'rniga sub'ektiv tajriba; an'anaviy qahramon o'rniga ong tahlili; intertekstuallik va adabiy allusiyalar.

Modernizmning asosiy vakillari va asarlari: Jeyms Joys — "Uliss" (1922), "Finnegans Wake" (1939); Virjiniya Vulf — "Mrs. Dalloway" (1925), "To' dengiz bo'yiga" (1927); Marsel Prust — "Ketgan zamonlar izidan" (1913–1927); T.S. Eliot — "Behuda yeplar" (1922); Uilyam Folkner — "Tovush va g'azab" (1929); Franz Kafka — "Jarayon", "Qal'a".

Modernizm Birinchi jahon urushi shokidan kelib chiqdi. Urushning dahshatliligi "taraqqiyot" va "sivilizatsiya" narrativlarini buzdi. Freydning psixoanaliz nazariyasi va Bergsonning vaqt falsafasi modernistik tafakkurga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

17.2. Ekzistensializm falsafasi va adabiyotdagi ifodalanishi

Ekzistensializm — XX asrning o'rtalarida, ayniqsa Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Yevropa, xususan Fransiyada keng tarqalgan falsafiy yo'nalish. Uning asosiy g'oyasi — inson mavjudligi uning mohiyatidan oldindir: inson avval mavjud bo'ladi, keyin o'z mohiyatini o'zi yaratadi.

Ekzistensializm falsafasining asosiy tushunchalari: erkinlik va mas'uliyat — inson mutlaq erkindir va bu erkinlik

og'ir mas'uliyatni beradi; absurd — olamning ma'nosizligi va inson tomonidan ma'no izlash o'rtasidagi ziddiyat; alienatsiya (begonalashuv) — inson o'z jamiyati, o'zi va dunyosidan begonalashishi; qo'rquv va tashvish — mavjudlikning asosiy hissiy holatlari.

Ekzistensializm adabiyoti hayotiy vaziyatlar orqali falsafiy savollarni ko'taradi. Sartrning "Yopiq xona" dramasidagi mashhur "Jahannam — bu boshqalar" so'zi, Kamyuning "Chet el" romanidagi Mersoning befarqligi — bular ekzistensial mavjudlikning adabiy ifodalari.

Ekzistensializmning ijtimoiy va siyosiy jihatlar ham muhim. Sartr, Kamyu, Beauvoarning asarlari Ikkinchi jahon urushi davrining jazm va qarorlar etikasini ko'taradi.

17.3. Kafka, Kamyu va Sartrning adabiy merosi

Franz Kafka (1883–1924) — modernizm va ekzistensializm adabiyotining eng ta'sirli siymolaridan biri. Uning asarlari — "Metamorfoza", "Jarayon", "Qal'a" — byurokratik tizim va inson mavjudligining absurdligi haqida. Qahramonlar tushunarsiz qonunlar tomonidan sudlanuvchi, o'zgaruvchi va atrof-muhitdan begonalashgan shaxslar.

"Jarayon"da Jozef K. nima uchun ayblanganini bilmaydi, ammo ayblanishi muqarrar. Bu roman faqat siyosiy tanqid

emas — inson mavjudligidagi mas'uliyat va aybdorlikning chuqurroq falsafiy masalasini ko'taradi.

Alber Kamyu (1913–1960) absurd falsafasining yirik vakili. "Chet el" romanidagi Merso — ma'nosizlik bilan yashovchi, hissiyotlari susaygan inson. "Sisifo haqida mif" (1942) esse asarida Kamyu absurd bilan kurashish yo'lini — isyon, erkinlik va ishtiyoqni — taklif qiladi.

Jan-Pol Sartr (1905–1980) ekzistensializm falsafasining rasmiy asoschisi. Uning "Ko'ngil aynishi" romani ekzistensial tajribaning ilk ifodalari sifatida qabul qilinadi. "Yopiq xona" dramasi esa ekzistensializm adabiyotining eng mashhur asarlaridan biri. Sartr nafaqat yozuvchi, balki siyosiy faol ziyoli sifatida ham XX asr madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatdi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Modernizm adabiyotining asosiy xususiyatlari qaysilar?
2. Ekzistensializm falsafasida «mavjudlik mohiyatdan oldin» tamoyili nima anglatadi?
3. Kafka asarlarida absurd qanday ifodalanadi?
4. Kamyuning «absurd» tushunchasi nimani anglatadi?
5. Sartrning ekzistensializm falsafasi uning adabiy asarlarida qanday namoyon bo'ladi?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Kafka «Metamorfoza»sini o'qib, alienatsiya mavzusini tahlil qiling.
2. 2. Kamyu «Chet el» romanidagi Merso obrazini ekzistensial nuqtai nazardan tahlil qiling.
3. 3. Modernizm va realizm adabiyotlarini qiyosiy jadval asosida solishtiring.

18-MAVZU. AMERIKA VA YEVROPA ZAMONAVIY ADABIYOTI

MAVZU REJASI

- 1. XX asr Amerika adabiyotining asosiy yo'nalishlari
- 2. Yevropa zamonaviy adabiyoti: Fransiya, Germaniya va Britaniya
- 3. Nobel mukofoti va zamonaviy jahon adabiyoti

TAYANCH SO'ZLAR

Amerika adabiyoti • Yo'qolgan avlod • Gemingvey • Folkner • Fitsdgerald • Britaniya adabiyoti • Nobel mukofoti • Postkolonial adabiyot • Feminizm adabiyoti

18.1. XX asr Amerika adabiyotining asosiy yo'nalishlari

Amerika adabiyoti XX asrda jahon adabiyotining markaziy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Birinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lgan "yo'qolgan avlod" yozuvchilari — Gemingvey, Fitsdgerald, Dos Passos — Yevropa hayotidan ko'rilgan tursitlarning hayotini, urushdan keyingi intilish va hayotdan ko'ngli to'lmaslikni tasvirladiler.

Ernest Gemingvey (1899–1961) — "Aysberg nazariyasi" muallifi. Uning lakonik va sodda uslubi, qahramonlarning

so'zlar ortidagi ichki kechinmalari yangi adabiy standart yaratdi. "Quyosh ham chiqadi", "Vido qurolga", "Qari baliqchi va dengiz" — bu asarlar mardlik, bardoshlilik va yo'qolishning go'zalligi haqida.

Skott Fitsdjerlald (1896–1940) "Amerika orzusi"ning tanazzulini tasvirladi. "Buyuk Getsbi" (1925) — 1920-yillar yuqori qatlam hayotini va ularda yashiringan bo'shliqni aks ettiradi. Bu roman nafaqat bir davrni, balki umuman ta'ma va idealizm o'rtasidagi ziddiyatni tasvirlaydi.

Uilyam Folkner (1897–1962) Amerika janubini o'zining murakkab, ko'p qatlamli narrativlari orqali tasvirladi. "Tovush va g'azab" (1929) to'rt xarakter nuqtai nazaridan tasvirlanuvchi roman bo'lib, vaqt fragmentlashuvining adabiy namunasi hisoblanadi.

18.2. Yevropa zamonaviy adabiyoti: Fransiya, Germaniya va Britaniya

XX asr Yevropa adabiyoti ikki jahon urushi ta'siri ostida shakllanib, modernizm, ekzistensializm va keyinchalik postmodernizm yo'nalishlarida rivojlandi.

Fransuz adabiyotida Marcel Proust, Andre Gide, Albert Camus, Jean-Paul Sartre, Marguerite Duras — bu ismlar jahon adabiyoti xazinasiga muhim hissa qo'shdi. Samuel

Bekketning "Gododanni kutish" (1953) — absurd dramaturgiyaning mashhur namunasi. Unda bekamu ko'st, takroriy va ma'nosiz kutish kishilarning umumbashariy holatini ifodalaydi.

Germaniyada Tomas Mann — "Sehrli tog'" (1924) va "Budenbrooklar" — Yevropa sivilizatsiyasining inqirozini keng tarixiy panoramada tasvirladi. Genrix Byoll va Gyunter Grass fashizm davridan keyingi Germaniya madaniyatini hisoblab chiqdilar. "Qalaychidan yasalgan nog'ora" (Grass, 1959) — bu davr adabiyotining eng original va ta'sirchan asarlaridan biri.

Britaniya adabiyotida Jorj Oruell — "1984" va "Hayvonlar fermasi" — total boshqarish jamiyatiga qarshi ogoh qiluvchi roman yozdi. "1984" roman bugungi kunda ham totalitarizm va raqamli nazorat haqidagi bahs-munozaralarda murojaat qilinaveradi.

18.3. Nobel mukofoti va zamonaviy jahon adabiyoti

Nobel adabiyot mukofoti (1901 yildan beri) zamonaviy jahon adabiyotining ko'zgusi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Mukofot laureatlarining siyohati jahon adabiy haritasini belgilashda katta rol o'ynadi.

XX asr Nobel laureatlari: Rabindranat Tagore (1913) — birinchi Osiyo muallifi; Lyuis Xorxe Borxes mukofot olmaganiga qaramay; Jeyms Joys mukofot olmagan; Fransua Morisak, Kamyu, Sartr (Sartr mukofotni rad etdi), Bekket, Grasiar, Markes, Pamuk — bu ro'yxat XX asr adabiy diapazunining kengligi haqida tasavvur beradi.

Nobel mukofotining siyosiylashuvi ham ba'zida tanqid qilinadi. Muayyan mintaqalar, xususan Afrika va Osiyo adabiyotlarining yetarlicha vakillanmasligi, bu tanqidning asosiy yo'nalishi. Biroq mukofot doirasi yaqin o'n yilliklarda kengaydi: Wole Soyinka (Nigeriya, 1986), Naguib Mahfouz (Misr, 1988), Orxan Pamuk (Turk, 2006), Mo Yan (Xitoy, 2012), Abdulrazak Gurnah (Tanzaniya, 2021).

Zamonaviy jahon adabiyotida madaniyatlararo muloqot va global masalalar — muhit inqirozi, migratsiya, siyosiy tartib — asosiy mavzular sifatida ko'tarila boshladi. Bu global kontekstda milliy adabiyotlar ham yangi o'zlikni kashf etmoqda.

NAZORAT SAVOLLARI

1. 1. «Yo'qolgan avlod» adabiyoti kim va ular nima yozdi?
2. 2. Gemingveyning «aysberg nazariyasi» nimani anglatadi?

3. 3. Bekketning «Gododanni kutish» asari qanday mazmunga ega?
4. 4. Nobel adabiyot mukofotining jahon adabiyotidagi roli nima?
5. 5. Oruellning «1984» romani bugungi kunda nima uchun dolzarb?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Gemingvey «Qari baliqchi va dengiz»ini o'qib, «aysberg nazariyasi»ning asarda qanday ishlashini ko'rsating.
2. 2. «Buyuk Getsbi» romandagi «Amerika orzusi» mavzusini zamonaviy kontekstda tahlil qiling.
3. 3. Bekket «Gododanni kutish»i va Kafka asarlaridagi absurdni qiyosiy tahlil qiling.

19-MAVZU. OSIYO VA AFRIKA XALQLARI ADABIYOTI

MAVZU REJASI

- 1. Osiyo adabiyotlari: Hindiston, Xitoy, Yaponiya
- 2. Afrika adabiyoti: an'analar va zamonaviy ijod
- 3. Postkolonial adabiyot va uning asosiy muammolari

TAYANCH SO'ZLAR

Osiyo adabiyoti • Afrika adabiyoti • Tagore • Kawabata • Oe • Ngogi • Soyinka • Mahfouz • Postkolonializm • Subaltern

19.1. Osiyo adabiyotlari: Hindiston, Xitoy va Yaponiya

Osiyo adabiyotlari XX asrda jahon adabiy maydonida tobora kuchli o'rin egalladi. Bu adabiyotlarning milliy an'analarga asoslangan holda zamonaviy ijodiy shakllarga murojaat qilishi jahon adabiyotini boyitdi.

Hind adabiyotida Rabindranat Tagore (1861–1941) ayniqsa muhim. U nobel laureati (1913) bo'lgan birinchi Osiyo muallifi. Uning she'rlari, romanlari va dramalaridagi ma'naviy teranlik, tabiat va insoniyat uyg'unligi o'z davrining universal adabiyotiga murojaat qildi. "Gora" (1910) va "Uy va dunyo" romanlari millat va Britaniya mustamlakachiligiga munosabatni ko'taradi.

Xitoy adabiyotida Lu Sin (1881–1936) XX asr xitoy adabiyotining asoschisi sifatida tan olinadi. Uning "AQ haqida haqiqiy tarix" va boshqa hikoyalari xitoy jamiyatining inqirozini va an'anaviy qadriyatlarning parchalanishini tasvirladi. Mo Yanning "Qizil jo'xori maydoni" (1986, 2012 Nobel) xitoy qishloq hayotini magik realizm usulida ko'rsatadi.

Yapon adabiyotida Yasunari Kavabata (1899–1972) va Kenzaburo Oe (tug. 1935) Nobel laureatlaridir. Kavabataning "Qor mamlakati" va "Qadim poytaxt" asarlari yapon estetikasi — "mono no aware" (narsalarning o'tkinchi go'zalligi) — ni zamonaviy proza orqali ifodalaydi. Oe esa Hiroshima fojiasi va shaxsiy tajribani o'z asarlarida birlashtiradi.

19.2. Afrika adabiyoti: an'analar va zamonaviy ijod

Afrika adabiyoti XX asrda mustamlakachilikdan ozodlik kurashi, milliy o'zlikni qayta anglash va jahon adabiyotiga kirish jarayonlari bilan birga rivojlandi. Afrika adabiyotining boyligini tushunish uchun og'zaki an'analarni ham e'tibarga olish zarur.

Nigeriyalik Chinua Achebe (1930–2013) — Afrika adabiyotining otasi deb ataladi. Uning "Narsalar parchalanadi" (1958) romani ingliz tilida yozilgan va yordam

sifatida Afrika qiyofasini ham, mustamlakachilik davrini ham tasvirlaydi. Bu asar Konrad "Qorong'ulik yuragi"ning qarshi tomoni sifatida o'qilishi mumkin.

Wole Soyinka (tug. 1934) — Nigeriyali dramaturg, birinchi Afrika Nobel laureati (1986). Uning asarlarida Yoruba mifologiyasi va zamonaviy siyosiy voqelik birlashadi.

Ngoyi wa Thiong'o (tug. 1938, Keniya) mustamlaka tilidan voz kechib, ona tili gikuyuda yozish qaroriga keldi. Bu siyosiy va adabiy qaror "kim uchun yozish" masalasini ko'taradi. Uning "Bugun esa qon yog'di" asarlari Afrika ozodlik harakatlarini dramatik tarzda tasvirlaydi.

19.3. Postkolonial adabiyot va uning asosiy muammolari

Postkolonial adabiyot — mustamlaka davridan keyingi adabiyot bo'lib, sobiq mustamlaka xalqlarning o'z tarixini, madaniyatini va identifikatsiyasini qayta talqin qilishini ifodalaydi. Bu adabiyot G'arb imperializmi yaratgan qarashlar va stereotiplarga qarshi turadi.

Postkolonial adabiyotning asosiy muammolari: "boshqalik" (Otherness) — kolonizatsiya orqali yaratilgan G'arb/Sharq, sivilizatsiya/vahshiylik dikotomiyalari; til masalasi — mustamlakachi til (ingliz, fransuz, portugal) yoki ona tilida yozish; gibrid identifikatsiya — ikkita madaniyat

oralig'ida yashovchi insonlarning o'zligi; tarixni qayta yozish — G'arb nuqtai nazari bilan emas, mahalliy nuqtai nazardan qayta talqin qilish.

Xomi Bxabxa, Edvard Said va Gayatri Chakravartti Spivak — postkolonial nazariyaning asosiy nazariyotchilari. Said "Sharqshunoslik" (1978) asarida G'arbning Sharq haqidagi tasavvurlarining qanday siyosiy kuch tomonidan shakllantirilishini ko'rsatdi.

Salmon Rushdi (tug. 1947) — postkolonial adabiyotning eng mashhur vakili. Uning "Tungi bolalari" (1981) Hindiston tarixini sehrli realizm orqali ifodalaydi. Abdulrazak Gurnah (tug. 1948, 2021 Nobel) — Zanzibar va Britaniya migratsiyasini o'z tajribasidan kelib chiqib yozadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Rabindranat Tagore jahon adabiyotida qanday o'rin egallaydi?
2. Chinua Achebening «Narsalar parchalanadi» asari nima haqida?
3. Postkolonial adabiyotning asosiy muammolari qaysilar?
4. Ngoyi wa Thiong'o nima uchun ona tilida yozishni tanladi?

5. 5. Edvard Saidning «Sharqshunoslik» asari qanday g'oyani ko'taradi?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. 1. Achebe «Narsalar parchalanadi»ni o'qib, kolonializm va an'anaviy hayot o'rtasidagi konfliktni tahlil qiling.
2. 2. Postkolonial adabiyot va milliy adabiyot o'rtasidagi aloqalarni tahlil qiling.
3. 3. O'zbekiston adabiyotini postkolonial nazariya nuqtai nazaridan qisqacha ko'rib chiqing.

20-MAVZU. JAHON ADABIYOTIDA MADANIYATLARARO MULOQOT VA QIYOSIY TAHLIL

MAVZU REJASI

- 1. Madaniyatlararo muloqot nazariyasi va adabiyotdagi ko'rinishlari
- 2. Tarjima madaniyatning ko'prigi sifatida
- 3. Globallashuv va zamonaviy jahon adabiyoti

TAYANCH SO'ZLAR

Madaniyatlararo muloqot • Tarjima nazariyasi • Intertekstuallik • Global adabiyot • Diaspora adabiyoti • Kulturologiya • Hibrid madaniyat • Adabiy eksport

20.1. Madaniyatlararo muloqot nazariyasi va adabiyotdagi ko'rinishlari

Madaniyatlararo muloqot (intercultural dialogue) — turli madaniyatlar vakillarining o'zaro tushunish, hurmat va boyitish asosida muloqoti. Adabiyot bu muloqotning eng muhim vositalaridan biri sifatida tarixiy jihatdan muhim rol o'ynab kelgan.

Adabiyotdagi madaniyatlararo muloqot bir necha ko'rinishda namoyon bo'ladi: birinchidan, tarjima orqali —

bir xalqning adabiy asari boshqa tilga o'girilganda ikki madaniyat o'rtasida ko'prik quriladi; ikkinchidan, intertekstuallik orqali — bir adabiyot boshqa adabiyot matnlariga murojaat qilganda; uchinchidan, janr almashinuvi — bir xalqning janri boshqa madaniyatda o'z shaklini topganda.

Madaniyatlararo adabiy muloqotning tarixiy misollari: arab adabiyotining fors adabiyotiga va u orqali turkiy adabiyotga ta'siri; yunon falsafasining arab va fors adabiyoti orqali Sharq adabiyotiga kirishi; Uyg'onish davri italyan adabiyotining butun Yevropaga tarqalishi.

Zamonaviy madaniyatlararo adabiy muloqot globallashuv bilan yangi o'lchamlar kasb etdi. Bir tomoni ingliz tilida yozayotgan Hindistonli, Nigeriyalik, Karib orollilik yozuvchilar o'zlari yashaydigan madaniyat bilan ingliz tili madaniyatini, milliy an'ana bilan global format o'rtasida yashaydilar va yozadilar.

20.2. Tarjima madaniyatning ko'prigi sifatida

Tarjima — adabiyotdagi madaniyatlararo muloqotning eng bevosita shakli. Tarjima nafaqat tildan tilga so'zlarni o'girish, balki madaniyatdan madaniyatga ma'no va his-

tuyg'ularni o'tkazishdir. Bu jarayon son-sanoqsiz murakkabliklarni o'z ichiga oladi.

Tarjima nazariyasi adabiyotshunoslik va tilshunoslikning kesishish nuqtasida joylashgan muhim soha. Walter Benjaminning "Tarjimonning vazifasi" (1923) essesi tarjimaning nafaqat asl matnni emas, balki uning "aks-sado"sini yetkazishi haqida. Jurij Lotmanning semiotik yondashuvi tarjimani ikki semiotik tizimning muloqoti sifatida ko'radi.

Tarjima tarixi jahon adabiyotining rivojida hal qiluvchi rol o'ynadi. IX asrda arablar yunon falsafasini tarjima qildilar va shu orqali Aristotel, Platon merosini saqlab qoldilar. Qur'onning turli tillarga tarjima muammosi diniy va adabiy bahs sifatida davom etmoqda. Shekspirning tarjimalari uning global shuhratini ta'minladi.

O'zbek tarjima an'anasi ham boy va uzun tarixga ega. Navoiyning fors-tojik asarlaridan ilhomlanishi, keyinchalik G'arb klassikasining o'zbek tiliga o'girilishi — bularning barchasi madaniyatlararo muloqotning ijodiy shaklidir.

20.3. Globallashuv va zamonaviy jahon adabiyoti

Globallashuv adabiyotga ham chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, global kommunikatsiya va

internet adabiyotning tezroq va kengroq tarqalishiga imkon yaratmoqda. Ikkinchi tomondan, ingliz tili va G'arb adabiy bazarining hukmronligi ko'plab milliy adabiyotlar uchun muammo tug'dirmoqda.

"Jahon adabiyoti" tushunchasining zamonaviy talqini: Gyotening XIX asrdagi orzusi (xalqlar o'rtasidagi adabiy muloqot) bugun qisman amalga oshdi. Ammo savollar qolmoqda — qaysi asarlar "jahon adabiyoti" sifatida tanikli bo'ladi? Kim bu qarorni qabul qiladi? Nima uchun ba'zi adabiyotlar jahon adabiyoti bazarida ko'proq ifodalanadi?

Paskal Kasanovanning "Adabiyotning jahon respublikasi" (1999) asari jahon adabiyot bazarini tahlil qiladi. U Parij va London markazlashgan adabiy tartib haqida yozib, uning afzalliklari va cheklovlarini ko'rsatadi.

O'zbek adabiyotini jahon adabiyoti kontekstida ko'rish ham muhim: Navoiy, Mashrab, Hamza, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom va zamonaviy adiblarimizning asarlari jahon adabiyoti xazinasining bir qismi sifatida tan olinishiga sa'y-harakat qilish — bu adabiyotshunoslik hamda tarjima sohasining muhim vazifalaridan biridir.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Madaniyatlararo adabiy muloqot qanday shakllar orqali amalga oshadi?
2. Tarjima nazariyasida asosiy muammolar qaysilar?
3. Globallashuv adabiyotga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?
4. «Jahon adabiyoti» tushunchasining zamonaviy talqini qanday?
5. O'zbek adabiyotini jahon adabiyotiga tanitishda qanday usullar qo'llanilishi mumkin?

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1. O'zbek tiliga tarjima qilingan biror jahon klassik asarini tanlab, tarjimaning sifatini va madaniy o'girishning muvaffaqiyatini tahlil qiling.
2. Navoiy asarlarini jahon adabiyoti kontekstida taqdim etish uchun qisqacha esse yozing.
3. Globallashuv davrida milliy adabiyotlarning kelajagi haqida o'z fikringizni bildiring (3-5 sahifa).

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Baxtin M.M. Voprosy literatury i estetiki. — Moskva: Xudozhestvennaya literatura, 1975.
2. Gomer. Iliada. Odisseya / tarjima. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2015.
3. Navoiy A. Asarlar. 20 jildlik. — Toshkent: Fan, 1987–2000.
4. Shakespeare W. Hamlet. Othello. King Lear. Macbeth. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
5. Dante Aligyeri. Ilohiy komediya / tarjima. — Toshkent: Adabiyot va san'at, 1998.
6. Tolstoy L.N. Urush va tinchlik. 4 jild. — Toshkent: O'zbekiston, 1990.
7. Dostoyevskiy F.M. Jinoyat va jazo / tarjima. — Toshkent: Sharq, 2005.
8. Kafka F. Asarlar to'plami. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Aristotel. Poetika / tarjima. — Toshkent: Fan, 1980.
2. Said E. Orientalizm. — Moskva: Russkiy mir, 2006.

3. Achebe Ch. Narsalar parchalanadi / tarjima. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.
4. Markes G.G. Yuz yillik yolg'izlik / tarjima. — Toshkent: Sharq, 2008.
5. Ekko U. Atirgul nomi / tarjima. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
6. Gyote I.V. Faust / tarjima. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2005.
7. Servantes M. Don Kixot / tarjima. — Toshkent: Adabiyot va san'at, 2000.
8. Virgil. Aeneid / tarjima. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2017.

Internet manbalari

1. www.gutenberg.org — erkin adabiy asarlar kutubxonasi
2. www.britannica.com — jahon ensiklopediyasi
3. www.jstor.org — ilmiy adabiyot bazasi
4. www.ziyouz.com — o'zbek adabiyoti portali

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-MAVZU. JAHON ADABIYOTIGA KIRISH: FAN PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI.....	5
2-MAVZU. QADIMGI SHARQ ADABIYOTI: MESOPOTAMIYA, MISR VA HIND ADABIY YODGORLIKLARI	13
3-MAVZU. ANTIK YUNON ADABIYOTI: EPIK, LIRIK VA DRAMATIK AN'ANALAR	21
4-MAVZU. QADIMGI RIM ADABIYOTI VA UNING JAHON ADABIYOTIGA TA'SIRI	28
5-MAVZU. O'RTA ASR YEVROPA ADABIYOTI: DINIY VA RITSARLIK ADABIYOTI.....	35
6-MAVZU. SHARQ MUMTOZ ADABIYOTI: ARAB, FORS VA TURKIY ADABIY AN'ANALAR	42
7-MAVZU. UYG'ONISH DAVRI (RENESSANS) ADABIYOTI VA GUMANIZM G'OYALARI	49
8-MAVZU. UILYAM SHEKSPIR IJODI VA JAHON DRAMATURGIYASI	57
9-MAVZU. KLASSITSIZM VA MA'RIFATPARVARLIK DAVRI ADABIYOTI	62
10-MAVZU. ROMANTIZM VA REALIZM ADABIY YO'NALISHLARI.....	67
11-MAVZU. BADIY XRONOTOP TUSHUNCHASI: NAZARIY ASOSLAR VA M. BAXTIN QARASHLARI.....	72
12-MAVZU. EPIK ASARLARDA MAKON VA ZAMON BIRLIGI: XRONOTOP TAHLILI	77
13-MAVZU. ROMAN JANRIDA XRONOTOP: SYUJET VA QAHRAMON RIVOJIDAGI ROLI.....	82
14-MAVZU. SHEKSPIR DRAMATURGIYASIDA XRONOTOP VA SAHNA MAKONI.....	87
15-MAVZU. SHARQ VA G'ARB ADABIYOTIDA BADIY XRONOTOPNING QIYOSIY TALQINI.....	92
16-MAVZU. ZAMONAVIY ADABIYOTDA XRONOTOP: POSTMODERN MATNLAR TAHLILI	97
17-MAVZU. XX ASR JAHON ADABIYOTIDA MODERNIZM VA EKZISTENSIALIZM	102

18-MAVZU. AMERIKA VA YEVRIPA ZAMONAVIY ADABIYOTI.....	107
19-MAVZU. OSIYO VA AFRIKA XALQLARI ADABIYOTI.....	112
20-MAVZU. JAHON ADABIYOTIDA MADANIYATLARARO MULOQOT VA QIYOSIY TAHLIL	117
ADABIYOTLAR RO'YXATI	122

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

Baisov Axmad

JAHON ADABIYOTI

Darslik

Muharrir: X. Tahirov

Texnik muharrir: S. Meliquziyeva

Musahhih: M. Yunusova

Sahifalovchi: D. Toshboltayev

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.

Bosishga ruxsat etildi 18.05.2026 y.

Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi. "Cambria"
garniturası. Hisob-nashr tabog'i. 8.

Adadi 100 dona. Buyurtma № 67.

«ZEBO PRINTS» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh., Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha.

+998 (94) 673-66-56, +998 (97) 017-01-01